

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О.О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ЛИПЕНЬ
СЕРПЕНЬ

2019

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Бацевич Ф. С. Інтердискурсивність і глибини фікціональності художнього тексту: лінгвонаративні аспекти	3
	Селігей П. О. Німецький пуризм і німецька філософія: 400 років разом.	13
	Глушенко В. А. П. Г. Житецький і О. О. Шахматов: методологічний аспект	35
	Москаленко Л. А. Сакральність і сакралізація в середньополіських говірках чорнобильської зони. II	49
	Вербич Н. С. Інтонаційні параметри гендерної варіантності діалектного мовлення	64
	Полякова Т. М. Активні процеси лексичного запозичення в сучасній російській мові	74

CONTENTS	Batsevykh F. S. Interdiscursivity and artistic text fictionality depth levels: linguo-narrative aspects.	3
	Selihey P. O. German purism and German philosophy: 400 years together.	13
	Hlushchenko V. A. P. H. Zhytets'kyi and A. A. Shakhmatov from a methodological perspective	35
	Moskalenko L. A. Sacrum and sacralization in the middle-Polissian dialects of the Chornobyl zone. II . . .	49
	Verbych N. S. The intonation parameters of gender variation in the dialect speech	64
	Polyakova T. M. Active processes of lexical borrowing in the modern Russian language	74

ІНТЕРДИСКУРСИВНІСТЬ І ГЛИБИНИ ФІКЦІОНАЛЬНОСТІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ: ЛІНГВОНАРАТИВНІ АСПЕКТИ

У статті з використанням понять лінгвістичної наратології розглядаються проблеми глибини фікціональності художніх текстів як одного зі специфічних виявів інтертекстуальності й інтердискурсивності. Предметом дослідження став фрагмент паратекстового походження — рецензія-передмова до збірки оповідань польського письменника-фантаста Станіслава Лема «*Doskonała próżnia*» («Абсолютна порожнеча»). Ці оповідання, своєю чергою, є рецензіями на неіснуючі книжки та виступи неіснуючих нобелівських лауреатів, оприлюднені неіснуючими видавництвами. Постулюється наявність шести рівнів фікціональності аналізованого паратексту стосовно його передтекстів.

Ключові слова: текст, паратекст, передтекст, інтертекстуальність, інтердискурсивність, текстова фікціональність, глибина фікціональності тексту.

У межах низки теорій породження і сприйняття текстових структур однією з найактуальніших проблем визнається проблема інтертекстуальності. В річищі функціонального й комунікативно-прагматичного напрямів сучасної лінгвістики ця проблема розуміється як спосіб утілення «слідів інших текстів»¹, тобто можливість актуалізації в формальному й змістовому просторах конкретного тексту формальних і змістових аспектів іншого тексту (або інших текстів) з метою втілення авторського задуму². Зрозуміло, що дослідники цього явища мають на увазі реально існуючий передтекст (або передтексти). Лінгвістичні дослідження інтертекстуальності дозволили виявити і класифікувати значну кількість мовних (семантичних, синтаксичних, прагматичних) і позамовних (насамперед когнітивних) чинників — сигналів формальних і смислових зв'язків аналізованого тексту з іншими текстами³, що, своєю чергою, уможливило оперування ширшим поняттям інтердискурсивності⁴. Однак у практиці художнього текстотворення наявні випадки використання автором прийому відсилання змісту створеного тексту до неіснуючого передтексту або навіть низки неіснуючих передтекстів. Дослідники

¹ Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія.— Полтава, 2006.— С. 191; Фатеева Н. А. Типология интертекстуальных элементов и связей в художественной речи // Известия РАН. Сер. лит. и яз.— 1998.— № 5. Т. 57.— С. 25–39.

² Чернявская В. Е. Лингвистика текста : Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность.— М., 2009.— С. 179.

³ Див., напр.: Фатеева Н. А. Зазнач. праця.— С. 26–27.

⁴ Див. докладніше про це поняття, наприклад, у кн.: Чернявская В. Е. Зазнач. праця.— С. 189.

говорять про античні витоки цього прийому; ближче до нашого часу він трапляється в деяких художніх творах Ф. Рабле, Х. Л. Борхеса; однак, на нашу думку, в цьому аспекті чи не найпоказовіший приклад — збірки оповідань С. Лема «*Doskonała próżnia*» («Абсолютна порожнеча») і «*Wielkość urojona*» («Удавана величина»), які за формою втілення та змістовим наповненням можуть називатися літературно-критичними рецензіями й передмовами до неіснуючих текстів. Зрозуміло, що виявлені й класифіковані лінгвістами в «нормальних» текстах мовні засоби формування (автор) і сприйняття (читач) інтертекстуальних та інтердискурсивних зв'язків у подібних «нетипових» художніх творах відсутні, оскільки передтекст, до якого відсилають створені автором рецензії та передмови, створюється в самому «тілі» цих рецензій і передмов. Подібний вияв інтердискурсивності щодо неіснуючих текстів потребує, на наш погляд, осмислення не лише в межах традиційної лінгвістики й теорії тексту, а й використання категорій наратології, передусім того її напряду, що отримав назву лінгвістики наративу⁵, або, ширше, лінгвістичної наратології, яка в даний час активно формується⁶ і в межах якої синтезується значна кількість проблем літературознавства і мовознавства⁷.

Традиційна наратологія, витоки якої вчені вбачають у працях літературознавців і семіологів 60-х років, визначається як дослідження природи, форм і функціонування будь-яких типів оповіді, зокрема художніх, за своєю сутністю фікціональних⁸, і досліджує наратив переважно з позицій літературознавства; лінгвістика наративу скерована на вивчення організації оповіді в художньому тексті з погляду втілення цієї оповіді засобами мовного коду. О. В. Падучева визначила цей напрям лінгвістичних досліджень як спеціальну дисципліну, що вивчає «формальні правила добування з оповідного тексту <...> всієї тієї семантичної інформації, яку отримує з нього людина як носій мови»⁹ завдяки вияву «особливостей уживання й інтерпретації мовних елементів у наративі»¹⁰. До семантичної інформації варто долучити також інформацію прагматичну, що стосується особи автора, наратора, потенційного адресата й інших чинників смислової організації тексту¹¹. Зважаючи на це, дослідження художнього тексту як фікціонального з урахуванням його наративних характеристик дозволяє робити синтетичні висновки як традиційно лінгвістичного, так і функційно-комунікативного характеру. Таке розширення проблематики лінгвістики наративу в час глибокої спеціалізації й фактичної відсутності зв'язків між складниками філології як цілісної науки допомагає вкрай необхідному зустрічному руху літературознавства й

⁵ Див., напр.: Падучева Е. В. Семантические исследования : Семантика времени и вида в рус. яз. Семантика нарратива.— М., 1996.— 464 с.; Бацевич Ф. Нариси з теорії тексту.— Л., 2019 (у друці).

⁶ Див., напр.: Савчук Р. І. Історія становлення наратології: від античної поезії до нових наративних практик студіювання художнього тексту // Наук. вісн. кафедри ЮНЕСКО КНЛУ. Серія «Філологія. Педагогіка. Психологія».— 2015. — Вип. 31.— С. 111–119.

⁷ Див., напр.: Ильин И. Т. Стилистика интертекстуальности: теоретические аспекты // Проблемы современной стилистики : Сб. научно-аналит. обзоров.— М., 1989.— С. 186–207; Падучева Е. В. Знач. праця; Савчук Р. І. Знач. праця та ін.

⁸ Див., напр.: Ткачук О. Наратологічний словник.— Тернопіль, 2002.— С. 83; Шмид В. Нарратология.— 2-е изд.— М., 2008.— С. 13–17.

⁹ Падучева Е. В. Знач. праця.— С. 41.

¹⁰ Там же.— С. 198.

¹¹ Див., напр.: Шмид В. Знач. праця.

лінгвістики. Численні теорії наративу й підходи до нього об'єднує потреба визначити фундаментальні смислотворчі принципи тексто- і дискурсотворення, зокрема принципи формування оповідності в найрізноманітніших її втіленнях.

На наш погляд, серед значної кількості проблем, які розглядаються в межах наратології в цілому й лінгвістики наративу зокрема ¹², однією з найактуальніших і одночасно найменш розв'язаних постає проблема виявлення способів, у які відбувається лінгвальне втілення глибин фікціональності художніх текстів як стосовно реального світу, так і щодо зв'язків з іншими текстами, тобто інтертекстуальних та інтердискурсивних співвідношень. Невивченість цієї проблеми, яка навіть не згадується в достатньо повному аналітичному огляді антропоцентричних напрямів лінгвотекстології О. А. Ворожбитової ¹³, пояснюється насамперед тим, що, попри визнання художнього тексту глибинно фікціональним та актуальність питання щодо міри його міметичності й іконічності стосовно «стану речей» у реальному світі ¹⁴, проблеми глибини фікційності та лінгвальних засобів її втілення в текстах різного жанрово-стильового наповнення практично не розглядаються. Однак чи не найважливішим слід визнати те, що в лінгвонаратологічних дослідженнях проблеми глибин фікціональності не пов'язуються з проблемами вияву смислової організації стосовно змістового наповнення інших текстів, які можна вважати «передтекстами» аналізованих текстів ¹⁵. Зважаючи на це, об'єктом лінгвонаративного аналізу в пропонованій статті обрано польськомовний фрагмент художнього тексту під загальною назвою «St. Lem. «Doskonała próżnia» («Czytelnik» — Warszawa)», що передує згадуваній збірці оповідань С. Лема «Doskonała próżnia» ¹⁶. Цей фрагмент тексту, який має складну смислову організацію і за своїм змістовим наповненням виконує функцію паратексту, відкриває збірку п'ятнадцяти оповідань, які є рецензіями на неіснуючі книги вигаданих авторів і виступи неіснуючих нобелівських лауреатів, тексти яких нібито видані різними мовами (англій-

¹² Див., напр.: Брокмейер Й. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопр. философии.— 2000.— № 3.— С. 29–30; Капленко О. Нарратив як модель світу: структурна побудова і проекція в художній текст // Слово і час.— 2003.— № 11.— С. 10–16; Пануша І. Modus ponens. Нариси з наратології.— Тернопіль, 2013.— 259 с.; Пузанова Ж. В., Троцюк І. В. Нарративний аналіз: поняття или метафора? // Социология.— 2003.— № 17.— С. 56–82; Троцюк І. В. Нарратив как междисциплинарный методологический конструкт в современных социальных науках // Вестн. Рос. ун-та. дружбы народов. Сер. «Социология».— 2004.— № 6–7.— С. 56–74; Тюпа В. Очерк современной наратологии // Критика и семиотика.— 2002.— Вып. 5.— С. 5–31 та ін.

¹³ Ворожбитова А. А. Теория текста : Антропоцентрич. направление.— М., 2005.— 367 с.

¹⁴ Див., напр.: Шмид В. Знач. праця.— С. 127; Пануша І. Знач. праця.— С. 219–227; Клейменова В. Ю. Фикциональность и вымысел в тексте. —<https://cyberleninka.ru/article/n/fiktionalnost-i-vymysel-v-tekste> (звернення 25.05.2019).

¹⁵ Так, наприклад, у дослідженні В. Ю. Клейменової, яке можна вважати певною мірою підсумковим щодо осмислення проблем текстового вимислу, проблема глибин фікціональності в аспекті інтертекстуальності не порушується (див.: Клейменова В. Ю. Языковые формы репрезентации реальности и вымысла в английской волшебной литературной сказке : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— СПб., 2015.— 46 с.).

¹⁶ Lem S. Doskonała próżnia // S. Lem. Doskonała próżnia. Wielkość urojona.— Kraków, 1974.— S. 7–19. (Далі після наведених прикладів у круглих дужках подаються сторінки цього видання).

ською, німецькою, французькою, італійською, іспанською, голландською, чеською) у різних неіснуючих видавництвах. За глибиною створення рівнів фікціональності текстових світів, особливостями їхнього мовленнєво-жанрового і лінгвального втілення згаданий фрагмент, як і всі оповідання циклу, не має аналогів у художній літературі. Разом з тим, наскільки нам відомо, ні лінгвістичний, ні наративний аналіз цього тексту, як, зрештою, згаданої збірки оповідань у цілому, не проводився, незважаючи на значний інтерес до творчості видатного польського мислителя й письменника-фантаста.

Мета аналізу цього фрагмента подвійна: (а) встановити особливості його мовленнєво-жанрової природи, тобто імпліцитну схему дискурсивної організації як паратексту, і (б) виявити глибини змістової фікціональності стосовно передтекстів з урахуванням лінгвальних (семантичних та прагматичних) чинників мовленнєво-жанрового втілення цих глибин. Як глибину фікціональності розумітимемо міру смислової відстані конкретного тексту від «стану речей» у реальному світі, а також від інших текстових світів, що передують йому (передтекстів). В останньому випадку глибина фікціональності постає різновидом інтердискурсивних зв'язків текстових структур. Подвійна скерованість мети дослідження пояснюється тим, що, як засвідчують спостереження, глибини фікціональності текстів тісно пов'язані з їхньою мовленнєво-жанровою природою. Досягнення сформульованої мети потребує деяких зауваг щодо використовуваних надалі понять.

(1) У лінгвістиці тексту, літературознавстві, наратології під паратекстом розуміють складники, що обрамлюють основний текст, розширюють горизонти його змістового наповнення; це носії особливих семантичних і прагматичних текстових комунікативних смислів, які вони вносять у структурну взаємодію текстових частин, діалогічні зв'язки «автор — читач»¹⁷. Це так звана текстова периферія, «рамкові» компоненти тексту. Паратексти — це передусім різноманітні передмови, післямови, авторські анотації та анотації видавництв, вступні та завершальні зауваги, різноманітні епіграфи (короткі та розгорнуті), авторські та видавничі коментарі, списки виявлених помилок, фрагменти рецензій, відгуків і т. ін. на конкретний текст та деякі інші текстові структурні складники, які формують інтертекстуальність усередині одного тексту.

(2) У сучасних семіотиці, наратології, літературознавстві, які послуговуються поняттями вторинних знакових систем (Ю. М. Лотман та його школа), теорії можливих світів¹⁸, утвердилась думка про те, що художній текст — фундаментально фікціональний з різною мірою глибини втілення (автор) й інтерпретації (читач) фікційності та іконічності стосовно реального світу або, що для нас особливо важливо, стосовно змісту і форми тексту, до якого звернений аналізований текст (наприклад, рецензія стосовно рецензованого тексту)¹⁹.

(3) Послідовно розмежовуємо поняття фікціональності й фікційності художнього тексту та його складників. Фікціональність — поняття динаміч-

¹⁷ Див., напр.: Вукулова Л. Г. Паратекст французской литературной сказки: прагмалингвистический аспект : Автореф. ... дис. докт. филол. наук. — СПб., 2001. — 29 с.; Lane Ph. La peripherie du text. — Paris, 1992. — 160 p.

¹⁸ Див., напр.: Doležel L. Heterocosmica. Fiction and possible worlds. — Baltimore, 1998. — 339 p.; Pavel T. G. Fictional Worlds. — Cambridge ; London, 1986. — 178 p.

¹⁹ Див., напр.: Папуша І. Зазнач. праця. — С. 219–222.

не, функційно-цільове (телеологічне), яке в межах наратології стосується передусім існуючих текстів та їхніх фрагментів; фікційними ж є чинники й категорії цих текстів (наприклад, речі, люди, події), які й виформовують загальну фікціональність художніх текстів. Інакше кажучи, художній текст із фікційними стосовно реального світу об'єктами, на протигагу цим об'єктам, існує, а тому трактується як фікціональний.

Розглянемо проблему мовленнєво-жанрової належності згаданого фрагмента збірки оповідань С. Лема, оскільки, як уже зазначалося, глибини фікціональності будь-якого художнього тексту значною мірою залежать від різновидів його жанрового втілення. Зокрема, автор (С. Лем) у заключному реченні аналізованого фрагмента характеризує цей фрагмент як рецензію до збірки оповідань «Doskonała próżnia» (с. 11).

Як типовий мовленнєвий жанр (далі — МЖ) «рецензія», аналізований фрагмент має такі ознаки ²⁰:

1) за комунікативною метою: а) репрезентує й оцінює нову інформацію, яку містить основний текст збірки оповідань; б) вводить оцінюваний текст у систему наявних ідей, знань, образів, напрямів, жанрів тощо; в) виявляє помітну інтертекстуальність як з передтекстом, так і з попередньою літературно-художньою традицією, тобто перебуває на інших рівнях фікціональності;

2) скерований на виконання превентивної й регулятивної текстових функцій;

3) за чинниками адресанта й адресата: виформовує діалогічні зв'язки «адресант — адресат — автор передтексту». Останній (автор передтексту) у випадках «серйозної» (не ігрової) рецензії перебуває в особливій позиції «того, кого обговорюють без його присутності»;

4) провідний комунікативний смисл — чинник подієвого змісту — можна визначити як оцінний; оскільки аналізований фрагмент — це рецензія літературно-культурного характеру, у ньому можливі прямі оцінки, відсилення до художнього та публіцистичного дискурсів, елементи мовної гри, прихованого цитування, полемічність, метафоричність та інші прийоми ²¹.

Особливості аналізованого тексту як МЖ «рецензія»:

1) звичні, «нормальні», «стандартні» рецензії, як правило, перебувають на другому рівні узагальнення стосовно основного тексту, оскільки мають його своїм передтекстом; аналізований фрагмент сягає нижчих рівнів (про це йтиметься далі);

2) помітна (місцями навіть надлишкова) критичність оцінок, висміювання автора, шпильки на його адресу, що в цілому суперечать обов'язковій наявності в рецензії так званої «позитивної ввічливості» стосовно автора ²², яка підтримує не лише статус можливого адресата, а й комунікативне (текстове) «обличчя» адресанта в науковому спілкуванні. Наприклад: «Ет-

²⁰ Про комунікативно-прагматичні ознаки рецензії докладніше див., напр.: Антоненко Ю. М. Когнітивно-комунікативні характеристики мовленнєвого жанру наукової рецензії як складника російського наукового дискурсу : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.—Л., 2014.— 22 с.; Ляшенко Т. С. Структурно-композиційні, лінгвостилістичні та прагматичні особливості тексту мистецтвознавчої рецензії : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Л., 2004.— 20 с.; Яворська С. М. Рецензія як тип тексту (на матеріалі англomовної рецензії) : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— Л., 2000.— 24 с.

²¹ Див.: Антоненко Ю. М. Знач. праця.— С. 16.

²² Там же.— С. 9–10.

faza tych uproszczeń (сформульованих автором вище) jest zbyt jawna, byśmy ją brali serio» — «Пишиномовність цих сентенцій занадто очевидна, щоб сприймати їх серйозно» (с. 7); «Gorzej, że ten uczoney wstęp jakoś nie chce się kończyć» — «Гірше, що цей вчений вступ ніяк не може закінчитися» (с. 8); «Lem przeląkł się trudności, jakie stawiał każdy z trzech tytułów <...>» — «Лем злякався труднощів, які очікували його в кожному із трьох романів <...>» (с. 8–9); «<...> znacznych, wiele rokujących pomysłów nie ma aż tak wiele w “Doskonałej próżni”» — «<...> першокласних, багатомобіляючих ідей в “Абсолютній порожнечі” не так уже й багато» (с. 9); «“Doskonała próżnia” okazuje się opowieścią o tym, czego się chce, ale czego się nie ma» — «Абсолютна порожнеча” виявляється оповіддю про те, чого хотілося б, але чого, на жаль, немає» (с. 11);

3) відсутність особи конкретного рецензента; у тексті, що аналізується; рецензент не названий навіть вигаданим іменем, тобто подається як абсолютно фікційний;

4) у фокусі емпатії «нормальної» рецензії, як правило, перебуває не стільки особистість автора рецензованого твору, скільки зміст аналізованого тексту; в досліджуваному фрагменті у центрі емпатії перебуває: а) особистість автора (С. Лема), б) зміст його оповідань-рецензій, в) неіснуюча передмова С. Лема, де він виступає, на думку рецензента збірки оповідань, як *Автозіл*, тобто «надкритичний самокритик»;

5) у нормі в рецензії автор намагається дотримуватися комунікативної позиції Дорослого, ведучи рівний діалог з автором твору і потенційним його читачем; аналізований текст написаний «всезнаючим» рецензентом з комунікативної позиції Батька²³. Наприклад:

а) приписування невисловлених автором ідей: «*Podęjrzuwam jednak rzecz poważniejszą, mianowicie — tęsknotę nie do urzeczywistnienia*» — «Я, однак, підозрюю тут щось серйозніше, а саме туго за невідомим» (с. 9); «*Podęjrzuwam, znowu, concept, który autora olśnił — i którego się przeląkł*» — «Знову таки підозрюю, що автора осяяла ідея, якої він злякався» (с. 9–10);

б) метасудження на зразок таких: «*To nie chwył “pseudorecenzji” zrodził owe utwory, to one, domagając się — na próżno — wyrazu, posłużyły się tym chwytem jako ekskuzą i pretekstem*» — «Це не прийом “псевдорецензій” породив ці тексти, то вони, даремно бажаючи втілення, використали цей прийом як виправдання і перед текстом» (с. 10);

в) приписування автору комунікативних стратегій і тактик: «*Czciciel nauki, leżący plackiem przed jej św. Metodologią, Lem nie mógł się pasować na jej pierwszego herezjarchę i odszczepieńca. Nie mógł zatem tej myśli włożyć do żadnej dyskursywnej wypowiedzi*» — «Шанувальник науки, що стелиться перед її святістю *Методологією*, Лем не міг відкрито виступити в ролі її першого єпископа і віровідступника. А потім уже не міг де б то не було викласти цю думку як свою власну» (с. 10); «*Czyżby Lem myślał, że nie zostanie przejrzaną w swej machinacji?*» — «Невже Лем розраховував, що не буде спійманим на його викрутасі?» (с. 11); «*To książka marzeń nie spełnionych*» — «Це книга невідомих мрій» (с. 11);

²³ Докладніше про комунікативні позиції в міжособистісному спілкуванні див.: Берн Э. Люди, которые играют в игры. Игры, в которые играют люди.— М., 2002.— 473 с.

г) когнітивна оцінка творів збірки також здійснюється з комунікативних позицій Батька. Зокрема, неіснуючий автор рецензії-передмови (насправді С. Лем) зверхньо відзначає «курйозність збірки автора-жартівника» (с. 5); дозволяє собі вживати іронічні й саркастичні зауваження-шпильки на адресу автора, називаючи його «відступником» від декларованих раніше методологічних позицій, творцем «ситуації блазнювання» (*«sytuacji blazeńskiej»*) (с. 9); таким, хто вживає дешеві прийоми (*«rzecz zbyt tania»*), щоб сподобатися читачеві. Важливо зазначити, що в аналізованому паратексті критика змістового складника твору й різка знущальна критика автора невіддільні.

Аналізований текст як МЖ «рецензія» виявляється на двох рівнях глибин фікціональності в аспекті співвідношення з попередніми текстами. Перший — з найменшою мірою глибини відсилає до «найближчих» неіснуючих рецензованих текстів збірки оповідань. Наприклад: *«„Kultura jako błąd” stawia na głowie poglądy, jakie Lem niejednokrotnie wygłaszał tak w swoich książkach beletrystycznych, jak dyskursywnych»* — *«Культура як помилка” перевертає з ніг на голову погляди, які Лем висловлював неодноразово як у белетристичних, так і в небелетристичних книгах»* (с. 9). Другий — сягає глибше, зачіпаючи інші тексти, що передують рецензованій збірці оповідань. Тут, своєю чергою, спостерігаються два типи інтертекстуальних відсилань:

а) до інших (існуючих) текстів С. Лема, наприклад: *«Gdybym nie znalazł żadnej innej książki Lema, mógłbym ostatecznie przypuścić, że miał to być kawał dla trzydziestu wtajemniczonych <...>»* — *«Коли б я не знав жодної книжки Лема, крім цієї, я ще міг би припустити, що перед нами жарт для тридцяти посвячених <...>»* (с. 9);

б) до існуючих текстів світової літератури, в художньо-зображальні традиції створення яких «вписуються» аналізовані тексти оповідань С. Лема: *«Pisanie recenzji z nie istniejących książek nie jest wynalazkiem Lema; nie tylko u pisarza współczesnego — J. L. Borgesa — znajdujemy takie próby <...>, concept sięga dalej — i nawet Rabelais nie był pierwszym, który go użył»* — *«Рецензування неіснуючих книжок — це не винахід Лема; на такі приклади натрапляємо в сучасного письменника Х. Л. Борхеса, та й не лише в нього <...> ця ідея значно старіша, і навіть Рабле не був першим, хто її втілював»* (с. 7).

Як МЖ «передмова», аналізований фрагмент характеризується ознаками:

а) формально проспективного тексту, який у згаданій збірці оповідань структурно передує основному тексту, тобто власне оповіданням;

б) змістово проспективного паратекстового утворення, тісно семантично і прагматично пов'язаного з наступними текстами збірки, розширюючи горизонти інформування потенційного читача;

в) вторинністю в плані породження текстів збірки оповідань;

г) метатекстовістю в плані змісту стосовно наступних текстів, на які він постійно зорієнтований;

г) зверненням до потенційного читача-сучасника, що породжує «внутрішньомонологічну діалогічність» передмови, розширюючи горизонти інтерпретації наступних текстів;

д) наявністю обов'язкових для МЖ «передмова» функцій, стратегій і тактик презентації авторської інтенційності, контактовстановлення з потенційним адресатом, привернення його уваги й емоційного «налаштування» на текст та деякі інші ²⁴.

²⁴ Докладніше про згадані ознаки паратексту «передмова» див.: Чернигова І. В.

Разом з тим змістово і формально перед читачем постає нетиповий різновид МЖ «передмова», особливості якого полягають у:

1) поєднанні рис авторського й видавничого різновидів передмов. Надкритичний характер цієї передмови ніби засвідчує той факт, що вона написана професійним літературознавцем-критиком на прохання видавництва. Одночасно надглибинні рівні фікціональності цього тексту, про які йтиметься нижче, недвозначно засвідчують ігровий характер тексту як жанру самопередмови, тобто передмови, написаної самим автором збірки оповідань (С. Лемом);

2) поєднання рис двох МЖ: передмови і критичної рецензії. Це поєднання помітно «нейтралізує» низку мовленнєво-жанрових (дискурсивних) ознак передмови, зокрема:

а) вона є критичною (моментами — надкритичною), що суперечить обов'язковій тактиці як авторської, так і видавничої передмов — створенню позитивного ставлення до основного тексту, формуванню психологічної та емоційної емпатії з потенційним читачем;

б) типова, «нормальна», передмова має виразний проспективний характер, що передбачає «готовність адресата іти назустріч тексту»²⁵. Оскільки аналізований паратекст все ж має ознаки рецензії-передмови, то, відповідно, в ньому наявна не лише перспекція, але й ретроспекція, як риса рецензії на передтекст.

Зазначені особливості аналізованого тексту як різновиду МЖ «передмова» засвідчують його зв'язки з різними рівнями фікціональності; при цьому важливо підкреслити, що спеціальних лінгвальних (кодових) сигналів глибин фікціональності немає: відсилання до передтекстів відбувається шляхом функціонального дейксису до найближчого рівня: «як пише автор», «як зазначається в низці рецензій на аналізований текст», «у попередніх працях автора» і т. ін., тобто їх природа ментально-прагматична, розрахована на «вертикальний контекст» читача, про що йтиметься нижче. Інакше кажучи, низка рівнів фікціональної інтертекстуальності не має спеціальних мовних (кодових) показників свого втілення; вони читачем, дослідником «виводяться» з опертям на сформовані вміння і навички сприйняття як самого тексту, так і його інтертекстуальних відсилань, тобто з використанням ментального модусу сприйняття. А це вже орієнтація не так на інтертекстуальність, як на інтердискурсивність; не стільки на семантичний, скільки на прагматичний чинник текстосприйняття з відповідними йому модальними втіленнями, наприклад: серйозності / несерйозності (інтелектуальної гри), оцінності та деяких інших. Якщо залишити поза увагою дискусійне світоглядне ставлення до поняття так званої «об'єктивної дійсності», то можна вважати, що ми в нормальному стані свідомості сприймаємо світ як він є, тобто на «нульовому» рівні фікціональності; будь-який художній текст перебуває вже на першому рівні фікціональності, оскільки є інтерпретацією цього світу конкретним автором. Маючи на увазі той факт, що тексти збірника оповідань «*Doskonała próżnia*», які «рецензуються», насправді не існують, а лише створюються автором (С. Лемом) в самому «тілі рецензії», такі тексти варто

Коммуникативный потенциал паратекста французских художественных произведений XVI–XVII веков: на материале авторских и издательских предисловий : Дис. ... канд. филол. наук. — Иркутск, 2006. — С. 171–176.

²⁵ Там же. — С. 91.

вважати текстами подвійної фікціональності й змістової кореляції. Отже, неіснуючі тексти, які нібито рецензуються в кожному з оповідань, є текстами другого рівня фікціональності та змістової орієнтації стосовно реального світу. Рецензія-передмова до такої збірки текстів охоплює згадані рівні, залучаючи їх до ще одного рівня фікціональності, пов'язаного з осмисленням світу й змісту рецензованих оповідань зі своїми фікційними світами, тобто з позицій світобачення й критичного осмислення цих текстів неіснуючим рецензентом й автором передмови. Це вже третій рівень фікціональності.

Якщо подумки редукувати той факт, що перед нами рецензія-передмова до неіснуючих текстів, то схожу глибину текстового змісту можна виявити, наприклад, у випадках відповіді на критику, при спростуванні, запереченні і т. ін. думок опонента, критика (наприклад: *На думку критика, це роман, ми ж схильні вважати, що це повість*). Однак, як уже зазначалося, подібне можливе лише у випадках наявності «передтексту», тобто істинного джерела критики, а не його відсутності й творення в самому «тілі» тексту рецензії-передмови.

Типова, або «нормальна», передмова до існуючого тексту (особливо у випадку його перевидання й наявності рецензій), містить декілька рівнів текстової глибини: це світи передтексту, чужих існуючих рецензій на нього, світ автора передмови, який ураховує ці рецензії, співвідносить їх зі світом передтексту і своїм його смислосприйняттям. У випадку ж аналізованого тексту спостерігаємо таку передмову, яка містить у собі ще й фікційний світ вигаданих рецензій на неіснуючі тексти, тобто рівень фікціональності поглиблюється і його можна вважати четвертим рівнем.

Теоретично можна уявити ситуацію, коли створюється рецензія (зі своїм власним фікціональним світом) на передмову, написану конкретним автором з усіма врахованими рецензіями, які були дійсно написані на «передтекст». Це ще глибший рівень текстового змісту. Однак в аналізованому тексті можна говорити про наявність певного коментаря (чи відповіді) на таку рецензію з урахуванням усіх попередніх рівнів фікціональності, тобто про його п'ятий рівень стосовно неіснуючого світу неіснуючих творів.

Однак чи не найповніше гра глибинами фікціональності паратексту «передмова-рецензія» виявляється в заключному пасажі псевдорекцензента і одночасно автора передмови, який звучить так: *«I jedynym fortelem, jakiego mógłby jeszcze użyć kluczący Lem, byłby kontratak: w postaci twierdzenia, że to nie ja, krytyk, lecz on sam, autor, napisał niniejszą recenzję i uczynił z niej kolejną część “Doskonałej próżni”»* — *«І єдине, що ще міг би зробити Лем, не ляючи і заплутуючи сліди,— це перейти в контрнатуп, тобто заявити, що зовсім не я, критик, а він сам, автор, написав цю рецензію, доповнивши ще і нею “Абсолютну порожнечу”»* (с. 11). Це вже повне «замикання» фікціональних світів і фікційних авторів текстів оповідань і тексту «рецензії-передмови»; це шостий рівень фікціональності, глибше якого годі собі уявити втілення художнього світу, хіба додавши до нього (символічний у всіх смислах) рівень фікціональності того світу, який ми звично називаємо «об'єктивною реальністю».

Отже, низка лінгвонаративних проблем фікціональних текстів тісно пов'язана з різними аспектами їхнього формування автором і сприйняття реципієнтом: інтертекстуальності й інтердискурсивності; семантичним (змістовним) і прагматичним (в аспекті авторського ставлення й інтерпретації читачем, дослідником) втіленням; функційною природою, насамперед їхніми

мовленнєво-жанровими аспектами породження й сприйняття (жанр власне тексту, типи і жанри його паратекстів тощо). Ці проблеми задаються також глибинами інтердискурсивності, змістової фікціональності стосовно існуючого світу або ж текстових світів, що йому передують (фікціональна інтердискурсивність), глибинами фікційності об'єктів зображення і т. ін. При цьому рівні вияву (інтерпретації) глибин фікціональності тексту (фікціональної інтертекстуальності) залежать від семантичного втілення засобами мовного коду дійсничного характеру (функційний аспект) лише на першому (іноді на першому й другому) рівнях; виявлення наступних рівнів відбувається з оперттям на когнітивну діяльність, міру глибини «вертикального контексту» реципієнта (читача, дослідника), його жанрову компетенцію, тобто переважно на чинники, які визначаються як когнітивно-прагматичні (у широкому розумінні терміна), передусім чинники текстової компетенції, модусу й модальності сприйняття. При цьому необхідно пам'ятати, що «екстралінгвальні знання, які <...> виявляються суттєвими для розуміння задуму автора, <...> не те саме, що знання мови»²⁶. У цілому ж проблеми лінгвістичних «вимірів» фікціональних оповідей (наративів) — перспективна сфера досліджень, у межах якої можуть бути виявлені семантичні й прагматичні категорії формування і сприйняття будь-яких типів текстів, зокрема, звичайно, художньо-белетристичних — фікціональних за своєю природою.

(Львів)

F. S. BATSEVYCH

INTERDISCURSIVITY AND ARTISTIC TEXT FICTIONALITY DEPTH LEVELS: LINGUO-NARRATIVE ASPECTS

Using the notions of linguistic narratology, the article presents the view on the problems of the belles-lettres texts fictionality depths as one of specific ways of expressing intertextuality and interdiscursiveness. The object of the research is the extract of paratextual nature — a preface review of the Polish science fiction writer S. Lem's short story collection «Absolute emptiness». These short stories, in their turn, are the reviews of non-existent books and of non-existent Nobel laureates' speeches published by fictive publishing houses. The article states the evidence of six levels of the analyzed paratext fictionality with regard to its prior texts.

Keywords: text, paratext, prior text, intertextuality, interdiscursiveness, textual fictionality, depth of textual fictionality.

²⁶ Падучева Е. В. Знач. праця. — С. 219.

НІМЕЦЬКИЙ ПУРИЗМ І НІМЕЦЬКА ФІЛОСОФІЯ: 400 РОКІВ РАЗОМ

У статті зроблено огляд розвитку пуристичних тенденцій у мові німецької філософії впродовж XVII–XX ст. Проаналізовано розбудову філософської термінології на питомих засадах і ставлення видатних німецьких філософів (Г. Лейбніца, І. Канта, Г. В. Ф. Гегеля, Й. Г. Фіхте, А. Шопенгауера, К. Маркса, Ф. Ніцше, М. Гайдеггера) до мовного пуризму. Зроблено висновок про те, що німецька мова щоразу виявлялася цілком придатною для вираження складної філософської думки, яку важко уявити без оригінальної термінології.

Ключові слова: історія німецької мови, історія німецької філософії, філософська термінологія, запозичення, мовний пуризм.

Німецькій філософії судилося справити визначальний вплив не лише на німецьку духовну культуру, а й на всю світову філософську, економічну та суспільно-політичну думку. За розмаїттям напрямів і концепцій, за глибиною теоретичного осмислення, масштабом провідних своїх постатей (Г. Лейбніц, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Й. Г. Фіхте, А. Шопенгауер, К. Маркс, Ф. Ніцше, Е. Гуссерль, М. Гайдеггер) вона впродовж XVIII–XX століть по праву посідала в європейській філософії центральне місце й подібно до давньогрецької стала величною, недосяжною її вершиною.

Сутність людини, її свобода й гідність, природа знання та межі пізнання, принцип історизму, суперечності як рушій розвитку, всебічно цілісний погляд на явища — ось ключові проблеми, що їх ставила й успішно розв'язувала німецька філософія класичного періоду. До видатних її здобутків належить і утвердження діалектичного стилю мислення, який вирізняється безмежною широтою, універсальністю, здатністю схопити суть речей і явищ у їхньому розвитку. Чільним німецьким мислителям були властиві підкреслена умоглядність, пильна увага до духовного життя людини, прагнення розбудувати завершену, цілісну теоретичну систему. Їхня спадщина дотепер істотно впливає на сьогодення, на життя кожного нашого сучасника (навіть тих, які й не відають про існування цих мислителів).

Відчутний вплив справила німецька філософія й на розвиток літературної мови. Прикметно, що до кінця XVIII ст. німці писали філософські твори не рідною, а переважно латинською та французькою мовами. Тим-то парадоксальним у її історії є «феномен потужного розвитку за короткий період (приблизно три десятиріччя), ефект вибуху, якому судилося тривати більше за століття і який, у певних аспектах, ще не завершився»¹. Справді, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. німецька філософська мова наче здійснила

¹ Європейський словник філософій : Лексикон неперекладностей / Пер. з фр. : В 4 т. — К., 2009. — Т. 1. — С. 39.

різкий, якісний стрибок, завдяки якому несподівано виявилася готовою до створення змістовно багатих, інтелектуально насичених текстів, що згодом набули всесвітньо-історичного значення.

Чому став можливим цей стрибок? Звідки з'явився в мові необхідний запас абстрактно-філософської лексики? Значну частину цього запасу, ясна річ, становили «вже готові» запозичення з латинської та французької мов. Однак активну роль відігравали й процеси власного, зокрема пуристичного, терміноутворення. Завдяки цьому німецька філософська мова лишалась у своїй основі саме німецькою, уникнувши небезпеки перетворитися на макаронічну германо-латино-романську суміш.

Хоч історія німецької філософської мови — досить обсяжна й цікава тема, присвячено їй не так багато досліджень². У цій статті хотілося б зупинитися на двох аспектах, які ще не були предметом спеціального розгляду: 1) ролі пуристичних тенденцій у розбудові німецької філософської термінології і 2) ставленні видатних німецьких філософів до термінологічного пуризму як мовного явища. Не претендуючи на цілковиту повноту й вичерпність, спробуємо пунктирно простежити вияви цих двох аспектів упродовж XVII–XX століть.

Відразу зауважимо: неправильно було б гадати, буцімто німецька філософська мова виникла раптом і на голому місці. Так, вибух справді був, проте йому передував тривалий підготовчий період, упродовж якого «обкатувалися» способи передавання абстрактних понять питомими засобами.

Насамперед ідеться про багатовіковий досвід перекладу релігійно-богословської літератури. Зазнаючи потужного впливу латинської мови та давньоримської християнської культури, давні германці намагались уникати в мовленні незрозумілих чужих слів шляхом пошуку власних відповідників. Уже найдавніші пам'ятки німецької мови (з другої половини VIII ст.) містять непоодинокі словотвірні кальки (*himilrīhhi* «небесне царство», *gimeinida* «громада», *heilant* «спаситель»). Перекладання релігійної та філософської літератури не припинялося навіть під час загального занепаду писемності (X ст. — середина XI ст.). На цю добу припадає діяльність бенедиктинського ченця Ноткера, який за допомогою німецьких морфем майстерно калькував будову латинських термінів (*anafang* «початок», *firneman* «розуміти», *firnumft* «розум», *unentlih* «необмежений»). Завдяки його перекладацькій діяльності в тогочасній німецькій мові сформувалося ядро філософської термінології. Германська лексика з конкретним значенням була успішно пристосована для вираження складних абстрактних понять.

У межах середньовісній німецького періоду (середина XI — середина XIV ст.) виділяється жанр містичної прози, яка зародилася в середині XIII ст. і стала яскравим явищем німецької богословсько-філософської думки. Міс-

² Серед них варто згадати такі: *Eucken R.* Geschichte der philosophischen Terminologie. Im Umriss dargestellt. — Leipzig, 1879. — 220 S.; *Аликаев Р. С.* Немецкая философская терминология эпохи раннего Просвещения : Дис. ... канд. филол. наук. — М., 1983. — 132 с.; *Burger H.* Deutsche Sprachgeschichte und Geschichte der Philosophie // Sprachgeschichte: Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung : In 3 Bd. — Berlin ; New York, 1984. — Bd 3. — S. 181–192; *Харитоновна Т. А.* Джерела філософської термінології. — К., 1992. — 112 с.; *Карпова Е. М.* Лингвокультурные детерминанты лексики немецкой философии : Дис.... канд. филол. наук. — Ростов н/Д, 2003. — 143 с.; *Аликаев Р. С.* Христиан Томазиус и его вклад в становление немецкого литературного языка // От языковых фактов — к построению теории : Сб. науч. тр. — Калуга, 2013. — С. 55–67.

тики принципово не хотіли вдаватися до запозичень: глибоко інтимні почуття німецького вірянина, вважали вони, слід описувати виключно питомою лексикою. У їхніх текстах уперше вжито чимало вдалих кальок з латинських слів (*inbilden* «відбиватися в душі», *indruc* «сприйняття, відчуття, враження», *insehen* «вглядатися, проникати, розуміти»). Кальки, що їх утворили містики, продовжують жити в наші дні — як у мові філософії, так і в загальнонародній мові.

Розвій німецької філософської (і взагалі наукової) мови відчутно гальмувало те, що в XIV–XV ст. німецькі вчені й викладачі віддавали перевагу латині. У сфері освіти німецька починає утверджуватися лише з XVI ст., а більш-менш результативні спроби впровадити її в наукову царину спостерігаємо наприкінці XVII ст. Першим свої лекції наважується читати рідною мовою правник і філософ, професор Лейпцизького університету Х. Томазій (1687 р.). Мало-помалу його приклад наслідують і в інших університетах. Упродовж наступного століття вища освіта повністю перейшла на німецьку. Це викликає живильний імпульс до розбудови німецької наукової термінології на питомих засадах. За зразком релігійно-філософської та мовознавчої розвивається термінологія й інших наук (математика, фізика, ботаніка, медицина). Виявилося, що створення фахового словництва засобами рідної мови — справа цілком реальна. З книжного мовлення частина термінів потрапляла в розмовне, посідаючи місце в основному лексичному фонді. Отже, новий етап німецького пуризму, що розпочався в першій половині XVII ст., мав уже добре підготовлений ґрунт, а тогочасні пуристи аж ніяк не були першопрохідцями³.

Розиток власне німецької наукової термінології йшов паралельно зі зміною ставлення вчених до рідної мови. Еволюцію їхньої мовної свідомості простежимо на прикладі геніального філософа, видатного математика та впливового фізика Г. В. Лейбніца (1646–1716). Наслідуючи традицію й прагнучи знайти читачів за кордоном, він майже всі свої праці писав латинською та французькою мовами. Вибір цей стає тим більш зрозумілим, якщо зважити, що твори німецькою в ті часи не дуже читали навіть німецькі вчені, а бажання підтримувати й розвивати рідну мову, попервах у славетного філософа зовсім не виникало.

1670 року Г. В. Лейбніцові запропонували написати передмову до трактату італійського гуманіста Маріо Нізоліо «*Antibarbarus philosophicus*» (1553), скерованого проти філософів-схоластів. Ця робота дала Г. В. Лейбніцові нагоду обмірковувати питання про те, який стиль наукових праць варто вважати досконалим. Філософа, пише він, відрізняє від нефілософа чіткість уявлень і ясність мислення. Через це й філософський текст повинен бути таким же — чітким, ясным, зрозумілим. У ньому не місце беззмістовним, туманним реченням. Спеціальні терміни слід уживати якомога рідше — вони доречні переважно тоді, коли здатні замінити описові звороти.

Найчастіше псевдофілософська схоластика знаходить живильний ґрунт у латинських заплутаних фразах, тоді як перехід з мертвої на живу розмовну мову для неї згубний. Не випадково найдієвіший засіб виявити на диспуті вразливі місця опонента — це примусити його заговорити рідною мовою. Якщо філософську думку можна чітко висловити національною мовою,

³ Докладніше про ці процеси див.: Селігей П. О. Про джерела і найдавніші етапи німецького пуризму // Мовознавство. — 2018. — № 5. — С. 10–31.

отже, вона правильна. Г. В. Лейбніц указує, що схоластика здала свої позиції передусім у тих країнах, де почали філософствувати рідною мовою (Р. Декарт у Франції, Р. Бекон в Англії). Там же, де рідну мову нехтують, як-от у Німеччині, схоластика продовжує паразитувати й далі. Учений доходить висновку, що філософам варто відмовитися від латини й перейти на живу народну мову.

Щодо перспектив німецької наукової мови Г. В. Лейбніц робить сміливу, як на ті часи, заяву: з усіх європейських мов для філософії вона найпридатніша. Завдяки своїй логічній ґрунтовності, яскраво вираженій поняттєвості (*Begrifflichkeit*) німецька найкраще здатна передати наукову думку. «Я, — напише він пізніше, — не раз хвалився італійцям і французам, що ми, німці, маємо особливий пробний камінь для думок (*Probierstein der Gedanken*), невідомий іншим. І коли вони запитували, що це за камінь, я пояснював: це сама наша мова. Адже те, що нею можна ясно висловити без запозичених і рідковживаних слів, справді є чимось істинним. Натомість порожніх, беззмістовних слів, що мовби піною вкривають пустопорожні думки, чиста німецька мова геть не допускає»⁴.

Щоб власним прикладом довести слушність цієї тези, Г. В. Лейбніц починає писати рідною мовою. Тепер уже не тільки приватні листи, а й наукові праці. Виявилося, що писемною німецькою вчений володів загалом непогано. Щоправда, густо пересипана латинізмами та галліцизмами, вона явно програвала такому, наприклад, взірцеві чистоти, як мовлення Лютера. До філософських термінів, які ще не усталилися в ужитку, Г. В. Лейбніц за для більшої точності долучав латинські відповідники: *Geschlecht* — *genus* «рід, покоління», *Begrenzung* — *dēfīnītio* «обмеження, визначення», *Wesen* — *ēns* «суть, сутність». Коли ж термін широко вживався доти як загальнономове слово, відповідника він не наводив: *Erfahrenheit* «досвід», *Schluß* «висновок», *Ursache* «причина», *Will* «воля»⁵. Як відповідник до нлат. *punctum visus* і фр. *point de vue* «точка зору» філософ уживав нині поширену кальку *Gesichtspunkt* (*Gesicht* «зір» + *Punkt* «точка»).

До німецькомовних належать і дві Лейбніцові праці, присвячені самій німецькій мові: «Повчання німцям, як краще розвивати свій розум і свою мову» («*Ermahnung an die Deutschen, ihren Verstand und ihre Sprache besser zu üben*»; бл. 1680) і «Принагідні роздуми про вжиток і вдосконалення німецької мови» («*Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache*»; 1697, опубл. 1717).

Мова, стверджує Г. В. Лейбніц, — дзеркало розуму (*ein Spiegel des Verstandes*). Тож якщо народи розвивають свої інтелектуальні здібності до високого рівня, автоматично підноситься до вищого рівня і їхня мова. І навпаки: факт удосконалення мови підтверджує здатність її носіїв досконало мислити. Ось чому філософ засуджує зневагу до рідної мови й доводить, що її вживання пішло б на користь німецькій науці.

Г. В. Лейбніц висуває широку програму розвитку німецької національної мови. І тут перед ним неминуче постає проблема термінології, причому не лише філософської. Як краще її розбудовувати? Безоглядно запозичати чи карбувати власні терміни? Учений радить уникати крайнощів, триматися

⁴ *Leibniz G. W. von. Philosophische Werke: Hauptschriften zur Grundlegung der Philosophie* : In 5 Bd.— 2. Aufl.— Leipzig, 1924.— Bd 2.— S. 523.

⁵ Аликаев Р. С. Немецкая философская терминология...— С. 48–49.

золотої середини. З одного боку, запозичення принесли німцям нові поняття, і якщо їх (запозичень) послідовно уникати, мова ризикує втратити силу, багатство, а мовлення — виразність. Адже будь-який вислів, що нечітко передає думку, засвідчує бідність мови. З іншого боку, Г. В. Лейбніц визнає: мові загрожує суржикізація, або, за його словами, «потворна суміш всячини» («*der abscheuliche Mischmasch*»). У горнилі Тридцятирічної війни «загинуло не менше нашої мови, ніж нашого майна»⁶, і нині кожен бездумно нівечить свою німецьку поганою французькою. «Тож буде вічною ганьбою і трагедією для нас, якщо внаслідок недбалства наша питома героїчна мова загине так, як загинула в Англії англосаксонська мова»⁷.

Щоб уникнути небезпеки, учений закликає колег об'єднати зусилля й розпочати ґрунтовне дослідження, нормалізацію та вдосконалення рідної мови. Цю відповідальну справу він покладає на засноване 1700 р. за його ж ініціативою Бранденбурзьке наукове товариство⁸. Як наголосив в установчому акті Г. В. Лейбніц, серед головних завдань Товариства — дбати про збереження належної чистоти німецької мови, а також про славу та збагачення німецької нації.

Таким чином, можна вважати, що Г. В. Лейбніц обґрунтував теоретичні засади пуризму у філософській мові. Проте конкретних термінів він майже не створював. Утілити на практиці ідеї філософа судилося його учневі Х. фон Вольфу (1679–1754), який увійшов в історію не стільки як оригінальний мислитель, скільки як учений-енциклопедист, успішний систематизатор і популяризатор наукових знань.

Щоб здобути чимбільше читачів, усі свої праці Х. фон Вольф свідомо писав не латинською, а рідною мовою. Опинившись перед необхідністю вживати всеосяжну філософську термінологію, він не мав іншого вибору, крім як стати на шляху її розбудови першопрохідцем. Його метод зводився до того, щоб свідомо уникати незрозумілих для студентів і пересічних читачів запозичень і термінізувати натомість загальномовну лексику: «Я брав німецькі слова в їхньому справжньому значенні (*in ihrer ordentlichen Bedeutung*) і з'ясовував, чи є підстави використати їх у ролі терміна (*Kunstwort*)... Роблячи їх термінами, я застосовував їх до тих речей, у яких можна віднайти щось, що позначається цим словом у його первісному значенні (*in seinem eigentlichen Verstande*)»⁹. Інакше кажучи, філософський термін виникав через уточнення чи переосмислення змісту вже наявного питомого слова.

Ось деякі з власне німецьких термінів, що їх уживав Х. фон Вольф на противагу латинізмам чи галліцизмам:

- *Absicht* «намір, мета, задум» (< *absehen* «передбачати») — заміник до *Intention* (< лат. *intentio* «намір» < *intendo* «натягую, надимаю»);
- *Aufmerksamkeit* «увага» (< *aufmerksam* «уважний» < *aufmerken* «уважно слухати») — заміник до лат. *attentio* «увага, уважність» (< *attendo* «протягаю; напружую; зосереджено думаю»);

⁶ *Leibniz G. W. von. Unvorgreifliche Gedanken, betreffend die Ausübung und Verbesserung der deutschen Sprache : Ein Handbuch für deutsche Jünglinge. — Dessau, 1831. — S. 14.*

⁷ *Ibid. — S. 11.*

⁸ Згодом — Пруська академія наук, з 1992 р. — Берліно-Бранденбурзька академія наук.

⁹ Цит. за кн.: *Straßner E. Deutsche Sprachkultur: Von der Barbarensprache zur Weltsprache. — Tübingen, 1995. — S. 177.*

- *Bedeutung* «значення, смисл» (< *bedeuten* «означати, мати значення» < *deuten* «вказувати») — калька з лат. *sīgnificātio* (< лат. *sīgnifico* «подаю знак, позначаю» < *sīgnum* «знак»);
- *Begriff* «поняття, ідея» (< *begreifen* «розуміти» < *be-* «приведення в певний стан» + *greifen* «хапати») — калька із слат. *conceptum* (< лат. *conceptum* «схоплене; уявлене» < *cōncipio* «збираю; уявляю, міркую» < *capio* «беру, хапаю; розумію»);
- *Besinnung* «свідомість» (< *besinnen* «отямитися») — заміник до фр. *conscience* (< лат. *cōnscientia* «обізнаність, свідомість, совість» < *cōnscio* «знаю про себе, усвідомлюю»);
- *Beweggrund* «привід, спонука» (< *bewegen* «схиляти, спонукати» + *Grund* «привід, причина») — заміник до фр. *motif* «побудник, причина» (< плат. *mōtivus* «рухливий» < лат. *mōtus* «рух» < *moveo* «рухаю»);
- *Beweis* «доказ, довід» (< *beweisen* «доводити» < *be-* «інтенсивність дії» + *weisen* «показувати, указувати») — напівкалька лат. *argūmentum* «зображення, наочний доказ» (< *arguo* «показую, доводжу, стверджую» + *-mentum* «наслідок дії»);
- *Empfindung* «відчуття, сприйняття» (< *empfinden* «відчувати» < *finden* «знаходити») — заміник до лат. *perceptio* «сприйняття, розуміння» (< *percipio* «приймаю, сприймаю; розумію, відчуваю» < *capio* «беру, хапаю; розумію»);
- *Erfahrung* «досвід» (< *erfahren* «узнавати» + *-ung* «опредметнена дія») — заміник до лат. *experientia* (< *experiēns* «той, який випробовує» < *experior* «пробую, випробовую»);
- *Grundlage* «основа» (< *Grund* «основа» + *Lage* «стан, положення») — заміник до лат. *fundāmentum* (< *fundo* «кладу основу; засновую, закладаю» + *-mentum* «наслідок дії»);
- *Schwerpunkt* «центр ваги; суть, сутність» (< *schwer* «важкий» + *Punkt* «точка, місце») — калька з лат. *centrum gravitātis* (< *centrum* «центр кола» і *gravitās* «вага, важливість»).

Крім цього, Х. фон Вольф удадо спопуляризував окремі питомі терміни, що їх утворили попередники. Так, услід за Х. Томазієм, він уживав не *Imagination* «уявлення», а *Einbildung* (< *einbilden* «уявляти»), не *Konklusion* «висновок», а *Folgerung* (< *folgern* «висновувати»), не *Konsequenz* «наслідок», а *Wirkung* (< *wirken* «впливати»). На позначення філософії він уподобав іменник *Welt-Weisheit* (< *Welt* «світ» + *Weisheit* «мудрість»), проте на відміну від інших термінів, у вжитку цей новотвір не закріпився.

Отже, завдяки пуристичній діяльності Х. фон Вольфа розвиток німецької філософської термінології було успішно переорієнтовано на питомі засади. Крім власне словотвірних аспектів, він не забував дбати й про системність термінології. Під орудою вченого вона набуває цілісного, викінченого характеру, терміни стають більш точними й однозначними, чіткішають семантичні відношення між ними, прояснюється місце кожного терміна в загальній системі¹⁰. Цю термінологію Х. фон Вольф пропагував у підручниках і студентських аудиторіях. Згодом її поширення продовжили його учні, що викладали в університетах різних німецьких міст. Глибоко й усебічно опрацьована, вона здобула прихильників і серед німецьких філософів, створивши важливу передумову для їхнього переходу з латини на рідну мову. Усе це дає підстави вважати Х. фон Вольфа творцем німецької філософської термінології.

Натомість першим видатним філософом, який на практиці застосовував німецьку філософську термінологію, був І. Кант (1724–1804). Хоч у нього

¹⁰ Гухман М. М., Семенюк Н. Н., Бабенко Н. С. История немецкого литературного языка XVI–XVIII вв. — М., 1984. — С. 193.

немає спеціальних праць, присвячених мові, на сторінках його творів трапляються принагідні зауваги з мовних питань. Свою думку про запозичення та пуризм він залишив у чернеткових записах, що опубліковані в найновішому академічному зібранні. Німецькій мові, уважає філософ, на відміну від французької та англійської, від природи притаманна чистота. Вона (мова) наче сама оберігає від забруднення свій лексичний запас. А це спонукає вчених не запозичати безоглядно чужі слова, а подавати їх у дужках після питомого відповідника. Така практика дає змогу зробити мову багатою й водночас точною, сповненою важливого змісту ¹¹.

Аналіз Кантової термінології показує, що в ній рівною мірою представлена як запозичена, так і питома лексика. Скажімо, серед назв категорій мислення поряд з латинізмами *Quantität* «кількість», *Qualität* «якість», *Realität* «дійсність», *Negation* «заперечення», *Relation* «відношення», *Subsistenz* «буття», *Dependenz* «залежність», *Modalität* «модальність» належне місце посідають і власне німецькі утворення: *Einheit* «єдність», *Vielheit* «множинність», *Allheit* «сукупність», *Ursache* «причина», *Wirkung* «наслідок», *Möglichkeit* «можливість», *Unmöglichkeit* «неможливість», *Dasein* «буття», *Nichtsein* «небуття», *Notwendigkeit* «необхідність», *Zufälligkeit* «випадковість».

У своїй теорії пізнання І. Кант запровадив іще низку засадничих понять, для вираження яких обрав грецизми та латинізми, надаючи їм специфічного значення: *Phänomen* «феномен», *Noumenon* «ноумен», *apriorisch* «апріорний», *aposteriorisch* «апостеріорний», *transzendental* «трансцендентальний», *transzendent* «трансцендентний», *immanent* «іманентний», *konstitutiv* «конститутивний», *analytisch* «аналітичний», *synthetisch* «синтетичний».

Поряд із цим у текстах мислителя трапляється й чимало питомо германських термінів: *Allweisheit* «найвища мудрість», *Einbildungskraft* «сила уяви», *Lebenskraft* «життєва сила», *Mannigfaltigkeit* «різноманіття», *Selbsterkenntnis* «самопізнання», *Sinnlichkeit* «чуттєвість», *Triebfeder* «спонука», *Urteilstkraft* «розумові здібності», *Zweckmäßigkeit* «доцільність» тощо. І. Кант не був автором усіх цих термінів, проте його високий авторитет сприяв їх закріпленню.

Деколи філософ порівнював виражальні можливості рідної мови та латини. Зокрема, відзначав, що для латинських термінів *expositio*, *explicatio*, *dēclārātio*, *dēfīnītio* німецька має лише один перекладний відповідник — *Erklärung* ¹². Зате для двозначних латинських іменників *bonum* «добро; благо» і *malum* «зло; шкода, вада» у неї є кілька точніших слів: для *bonum* — *Gute* «добро» і *Wohl* «благо», для *malum* — *Übel* «зло» і *Böse* «шкода». Це дає змогу уникати сплутування важливих категорій етики ¹³. До мовних заслуг кенігсберзького мислителя належить і запровадження терміна *Machtvollkommenheit* «усеомогутність, повнота влади» (< *machtvoll* «могутній») замість галліцизму *Souveränität*.

Інші приклади Кантової термінотворчості на питомих засадах: *alldurchdringlich* «усепроникний», *Allgemeingültigkeit* «загальнозначущість», *Allgenügsamkeit* «цілковита самодостатність», *Denkgegenstände* «гадані предмети», *Fürwahrhalten* «упевненість», *Gedankending* «абстрактна річ; гола абстракція», *Selbstschöpfung* «самостворення», *Selbstsetzung* «самопо-

¹¹ Reflexionen 5108.— korpora.zim.uni-duisburg-essen.de/kant/aa18/090.html (9 лют. 2019).

¹² Кант І. Критика чистого розуму / Пер. з нім.— К., 2000.— С. 418.

¹³ Кант І. Критика практичного розуму / Пер. з нім.— К., 2004.— С. 67–68.

кладання», *Sinnenwelt* «чуттєво сприйманий світ», *Sperrbarkeit* «гальмівний», *Zugleichsein* «співіснування».

Інший видатний представник німецької класичної філософії Г. В. Ф. Гегель (1770–1831) так само не залишив спеціальних праць, присвячених мові. Попри це вбачав у ній предмет, гідний пильної уваги філософа. Він добре розумів, що звичайна мова віддзеркалює процеси мислення, що в ній відкладаються форми думки, а тому вона завжди «містить, чи то в прихованому, чи то в сплутаному, чи то в більш опрацьованому вигляді, певну категорію»¹⁴. Категорії та інші форми мислення втілюються в мові скрізь: на рівні іменників та дієслів, ба навіть прийменників і часток. З погляду філософії, та мова має істотну перевагу, яка багата на логічні вислови, особливо спеціальні та абстрактні.

Інша перевага розмовної мови, за Г. В. Ф. Гегелем, — у тому, що чимало її слів «наділені не лише різними, а й протилежними значеннями»¹⁵. Явище енантіосемії добре вкладалося в його концепцію єдності та боротьби протилежностей. «Мислення, — писав філософ, — може тільки радіти, коли несподівано натрапляє на такого роду слова й виявляє, що поєднання протилежностей — наслідок умоглядності»¹⁶. Завдяки наявності в розмовній мові енантіосемічних слів виникають передумови для створення на її основі власне філософської термінології. Саме в повсякденній народній мові, а не в запозиченнях з класичних чи якихось інших мов Г. В. Ф. Гегель убачає головне джерело її розбудови. Він стверджує навіть, що «філософія взагалі не потребує особливої термінології»¹⁷, маючи на увазі, що філософам не треба конструювати спеціальні терміни, як це прийнято в інших науках.

Звісно, при створенні термінології на народній основі виникає небезпека сплутування двох значень слова — розмовного та наукового. Проте, на думку Г. В. Ф. Гегеля, насправді небезпека ця примарна. У філософській мові неминуче відбувається експлікація (заміщення звичного, але неточного поняття чи уявлення точним науковим поняттям), унаслідок чого відмінність між загальнорозмовним і специфічно науковим значеннями виявляється істотною, ніж їхня первісна семантична спільність. Ця відмінність для Г. В. Ф. Гегеля настільки очевидна, що він не вважає за потрібне спеціально її доводити. Зазначає лише, що «повсякденне життя має не поняття, а уявлення, і сама філософія має пізнати поняття того, що поза нею є тільки уявлення»¹⁸.

Отже, філософія має право брати з розмовної мови назви побутових уявлень, щоб використовувати їх як назви наукових понять. Тим-то Г. В. Ф. Гегель досить стримано ставиться до іншомовних запозичень, хоч і назвати його переконаним пуристом було б перебільшенням. Філософ визнає, що деякі чужомовні слова доводиться переймати і що завдяки частому вживанню вони набули в німецькій мові прав громадянства, тому «штучний пуризм (*affektierter Purismus*) був би найменш доречним тут, де більше, ніж деінде, важлива суть справи»¹⁹.

¹⁴ Гегель Г. В. Ф. Наука логіки : В 3 т. / Пер. с нем.— М., 1970.— Т. 1.— С. 82.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.— С. 83.

¹⁸ Там же.— М., 1972.— Т. 3.— С. 156.

¹⁹ Там же.— Т. 1.— С. 83.

Переглядаючи назви категорій та інших засадничих понять його «Науки логіки», можемо (як і в І. Канта) помітити непоодинокі латинізми: *Existenz* «існування», *Inhärenz* «притаманність», *Kontinuität* «безперервність», *Negativität* «негативність», *Totalität* «цільність, тотальність», *Triplizität* «троїстість, потрійність», *Universum* «усесвіт». Проте більшість ключових гегелівських термінів — питомого германського походження: *Endlichkeit* «скінченність», *Entäußerung* «відчуження», *Entgegensetzung* «протиставлення», *Entstehen* «виникнення», *Gehalt* «зміст», *Gewißheit* «певність», *Gleichheit* «рівність», *Inhalt* «вміст», *Maß* «міра», *Schein* «видимість, зовнішність», *Schluß* «умовивід, силогізм», *Stetigkeit* «безперервність», *Vermittlung* «опосередкування», *Verschiedenheit* «різність», *Werden* «становлення», *Wesen* «сутність».

У творах філософа знаходимо й терміни, що виникли свого часу як пуристичні заміники до іншомовних слів: *Begriff* «поняття» (лат. *conceptum*), *Gegensatz* «протилежність» (лат. *oppositio*), *Entwicklung* «розвиток» (лат. *ēvolūtio*), *Lehrsatz* «теорема» (др. грецького), *Mehrheit* «множинність» (слат. *māiōritās*), *Widerspruch* «суперечність» (лат. *contrādictio*), *Vernunft* «розум» (лат. *intellēctus*).

При виникненні потреби в новому терміні Г. В. Ф. Гегель не оглядається в пошуках, звідки його можна було б позичити, а впевнено карбує назву на ґрунті рідної мови. Основними способами словотвору для філософа були словоскладання (*Anderssein* «буття в іншому», *Ansichsein* «у-собі-буття», *Füressein* «для-нього-буття», *Fürsichsein* «для-себе-буття», *Insichsein* «усередині-себе-буття», *Denkform* «форма думки», *Nichtdasein* «брак наявного буття», *Seelending* «душа-річ», *Selbstbewegung* «саморух»), субстантивізація дієслів (*das Aufbewahren* «збереження», *das Aufheben* «зняття», *das Bestimmen* «акт визначення», *das Denken* «мислення», *das Erkennen* «пізнання», *das Sein* «буття», *das Wesen* «сутність»), прикметників (*das Besondere* «особливе», *das Jenseits* «потойбічне», *das Maßlos* «безмежне», *das Unmittelbare* «безпосереднє», *das Wahre* «істинне») і навіть займенників (*das Ich* «я»).

Той факт, що терміноапарат своїх учень І. Кант і Г. В. Ф. Гегель розбудовували переважно на основі німецької (а не латинської) мови, пізніше сприятливо позначився на становленні філософської термінології слов'янських мов, зокрема й української. Адже для називання відповідних категорій перекладачі за аналогією використовували слова з питомими коренями: *буття*, *небуття*, *становлення*, *міра*, *тотожність*, *відмінність*, *суперечність*, *сутність*, *явище*, *зміст*, *причина*, *наслідок*, *взаємодія*, *можливість*, *випадковість*, *необхідність*. Більше того: там, де німецькі філософи послуговувалися латинізмом, в українській мові маємо натомість питомий відповідник: *якість*, *кількість*, *дійсність*, *існування*, *заперечення*, *відношення*, *залежність*, *безперервність*, *цільність*. Щоправда, зовсім без латинізмів в українській теж не обійшлося: *форма*, *субстанція*, *модальність*.

Твори двох великих німецьких філософів віддзеркалюють не лише розвиток їхньої думки, а й суперечливий процес становлення німецької як мови філософії. Хоч більшість їхніх текстів важко назвати взірцями стильової довершеності (їм явно бракує того, що ми сьогодні називаємо комунікативністю, орієнтованістю на читача), усе ж це був потужний прорив у розвитку німецької наукової мови. Хтозна, якби в ній не існувало тоді випрацьованої філософської термінології, чи не були б ці твори написані латиною.

У жовтні 1806 р. після нищівної поразки пруських військ під Єною та Ауерштедтом уся Німеччина була окупована французами. Наполеон не просто сваволив на загарбаних землях, а виношував плани взагалі стерти Пруссію як державу з мапи Європи. І ось у цей трагічний час національного пригнічення в Берлінському університеті з циклом публічних лекцій виступив, ризикуючи власною свободою, відомий філософ Й. Г. Фіхте (1762–1814). Батьківщина, патріотизм, нескореність, громадянська мужність, самобутність народу та культури — таких тем торкався промовець. Прагнучи надихнути співвітчизників, він гаряче закликав їх до політичного згуртування, боротьби за державну незалежність, за національно-духовне відродження.

Лекції, що дістали широкий розголос, невдовзі вийшли друком під назвою «Промови до німецького народу» («Reden an die deutsche Nation», 1808), мали багато перевидань і врешті стали настільною книжкою німецького націоналіста. Спинімося на цій праці докладніше, бо вона має прямий стосунок до нашої теми.

Й. Г. Фіхте більше за інших діячів німецької класичної філософії поціновував мову як визначальну рису, що вирізняє один народ поміж інших. Мова обплітає людей безліччю невидимих зв'язків, спільномовці краще розуміють одне одного, а тому природно становлять єдине, нерозривне ціле. «Скрізь, де є особлива мова, є й особливий народ, який має право самостійно влаштовувати свої справи й керувати собою»²⁰. Якщо німецька мова окрема й самобутня, то й народ німецький окремий і самобутній. А ця самобутність — запорука морального відродження, передумова здатності жити своїм, не запозиченим духовним життям.

На підставі того, як народи бережуть і розвивають свою мову, Й. Г. Фіхте поділяв їх на носіїв власної («живої») мови і носіїв чужої («мертвої») мови. «Перші, — писав він, — лишилися в початкових місцях проживання корінного народу, другі ж переселилися. Перші зберегли й розвинули прамову корінного народу, другі перейняли чужу мову, поступово змінивши її на свій лад»²¹. Оскільки «значно більшою мірою мова творить людей, ніж люди творять мову»²², перших філософ називав «живими народами», других — «мертвими народами». Німецьку мову Й. Г. Фіхте відносив, ясна річ, до живих мов: вона розвивалася з питомих коренів, не знала змішувань з іншими мовами, її носії споконвіку жили на власних землях, нікуди масово не переселялися, а тому вони є пранародом (Urvolk)²³. Натомість романські мови (французьку, італійську, іспанську) мислитель зараховував до «мертвих мов»: у ті часи вони вважалися не більше ніж «зіпсутими» версіями латини й називалися «новолатинськими».

²⁰ Фіхте Й. Г. Речи к немецкой нации / Пер. с нем. — СПб., 2009. — С. 282.

²¹ Там же. — С. 110.

²² Там же. — С. 112.

²³ Уявлення німців про себе як «пранарод» відбилося в терміні *indogermanisch*, який зародився в 1820-х рр. (невдовзі після публікації лекцій Й. Г. Фіхте) і який вони досі охоче вживають на противагу терміну *indoeuropäisch*, узвичаєному в інших мовах (укр. *індоєвропейський*). Правда, побуває думка, що застосування прикметника *indogermanisch* зовсім не має на меті підкреслити «прадавність» німців, а лише вказує на дві крайні точки ареалу індоєвропейських мов — Індію та Германію. Однак у світлі сучасних наукових уявлень крайньою точкою поширення цих мов у Європі є все ж не германський, а кельтський ареал, тож і відповідний термін мав бути не *indogermanisch*, а *indokeltisch*.

Перевага живої мови — у тому, що вона, хоч і змінюється впродовж століть, безперервно живиться з власних коренів, а тому лишається зрозумілою для мовців різних поколінь. Така мова достеменно віддбиває духовне життя своїх носіїв, абстрактні назви природним чином передають їхній світогляд і світовідчуття. Людина, нагадаємо, спершу пізнає конкретні речі навколо себе, а тоді підноситься до пізнання надчуттєвого (абстрактного). Відповідно й у мові спочатку виникають конкретні назви, від яких згодом утворюються назви абстрактні. Засвоєння надчуттєвого, твердить Й. Г. Фіхте, відбувається мовби завдяки духовному баченню²⁴, і що сильніші пізнавальні здібності народу, то багатша абстрактна лексика його мови. Ось чому носіям живої мови неважко вловити її первісний символізм: «Для всіх, хто тільки хоче мислити, закріплений у мові знак зрозумілий. Для всіх, хто справді мислить, він живий і збуджує їхнє життя»²⁵. Мова живе, доки вона зрозуміла, а зрозуміла вона, доки лексика виражає образи, що їх внутрішньо пережили її носії. Німецька, як жива мова, передає і втілює власний (а не чужий) національний дух, даючи своїм носіям змогу безперешкодно досягати глибини трансцендентного.

Що стосується «мертвої мови», то якщо народ переймає іншу мову (або перенасичує свою запозиченнями), він починає обертатися в колі чужих, зовні накинута образів та уявлень. Щодо конкретної лексики така зміна до якихось істотних наслідків не призводить. Стосовно ж лексики абстрактної (надчуттєвої частини мови), ця зміна досить відчутна, навіть згубна, бо мислення, замінивши питомі знаки чужими, утрачає живе коріння. Абстрактні назви в мертвій мові — це безладне скупчення довільних, непрояснюваних, немотивованих знаків, які можна хіба що вивчити, але не зрозуміти. І хоч пізніше зміст цих знаків мовцеві врешті-решт прояснюється, він отримує з ними «пласку й мертву історію чужої освіти, але в жодному разі не власну освіту й відповідно образи, які йому не зрозумілі безпосередньо і які не збуджують життя»²⁶. У результаті між народом і мовою глибшає прірва, адже мову цю народ внутрішньо не пережив, її чуттєва образність залишається для нього неприступною. Як посередники, мертві мови непогано передають чужу культурну спадщину, проте залишають обмаль можливостей для оригінальної творчості. Носієві такої мови бракує опертя у власному досвіді: коли треба осмислити якісь абстрактні, несамоочевидні речі, він спантеличується й мусить або спиратися на панівні погляди, або аналізувати такі речі довільно й неглибоко.

Як приклад «мертвих елементів» у німецькій мові Й. Г. Фіхте наводить латинізми *Humanität* «гуманність», *Popularität* «популярність», *Liberalität* «ліберальність». Для німця, не обізнаного з чужими мовами, ці слова — не більше ніж порожній звук. Збагнути їхнє значення важко, бо вони не містять указівки на твірну основу й повністю виривають німця з кола звичних уявлень і понять. Слова ці, твердить філософ, не надто зрозумілі й для новолатинських народів: їм так само важко вловити їхнє значення, бо невідомо, як

²⁴ Не випадково дгр. *ідея* «ідея» має першозначення «вигляд» й генетично пов'язане з **ēīdo* «бачу, споглядаю». Загалом семантичний перехід «бачити» → «розуміти» для індоєвропейських мов типовий. Пор., наприклад, укр. *бачення* «розуміння».

²⁵ Фіхте И. Г. Знач. праця. — С. 118.

²⁶ Там же.

ці слова утворено. Запозичення виводять мовця зі сфери ясності та визначеності, що властиві живій мові, й заводять у темряву та незрозумілість. І той, хто штучно підсовує німцям римські знаки, тим самим погіршує їхній узвичаєний спосіб думання (*sittliche Denkart*)²⁷. Й. Г. Фіхте зауважує, що недоречні латинізми почали розладнувати мислення німця не сьогодні й не вчора, а ще від прагерманських часів. Природний спосіб уникнути цієї небезпеки — перекладати чужі слова питомими німецькими. Згадані вище латинізми мислитель пропонує передавати як *Menschenfreundlichkeit* «людяність, людинолюбство», *Leutseligkeit* «привітність» і *Edelmut* «благородство».

Однак річ навіть не в тім, яке слово за походженням — своє чи чуже. Живі та мертві мови по-різному впливають на духовне життя, розумовий потенціал, пізнавальні можливості своїх носіїв. Філософ указує чотири засадничі відмінності: 1) у народів живої мови духовна освіта дієво впливає на життя, у народів мертвої — освіта й життя відірвані одне від одного; 2) перші народи сумлінно навчаються і прагнуть зробити так, щоб здобуті знання покращували їхнє життя; натомість другі погано уявляють, як знання можна застосувати на практиці, а тому сприймають освіту переважно як непотрібну їм гру генія; 3) перші працелюбні й наполегливі в будь-якій справі; другі більше покладаються на випадок і щасливу долю; 4) народи першого типу сприйнятливі до знань, що дає змогу еліті успішно підвищувати їхній культурний рівень; у народів другого типу, навпаки, освічені верстви відділяють себе від широких мас, вважаючи їх не більше ніж сліпим знаряддям своїх планів²⁸. Зі сказаного випливає, що саме народи живої мови виявляють найбільше здібностей до оригінальної, плідної, суспільно корисної творчості на благо всього людства. Народи ж мертвої мови, якщо на щось і здатні, то хіба що наслідувати зроблене або розвивати почате іншими народами.

Такою — в загальних рисах — є мовна концепція Й. Г. Фіхте. Почасти вона перегукується з поглядами В. фон Гумбольдта, зокрема з його ідеєю про мову як відбиття народного світобачення. І хоча в інших питаннях (наприклад, стосунки держави з громадянами) філософи були непримиреними опонентами, спільне в їхніх мовних поглядах не викликає сумнівів і потребує дальшого висвітлення. А поки що можемо констатувати: завдяки Й. Г. Фіхте мовний пуризм крім просвітницької (зрозумілість) та естетичної (відповідність мовній системі) аргументації отримав ще й глибоке філософське обґрунтування.

Потужна хвиля німецького націоналізму, що здійснювалася внаслідок наполеонівського вторгнення, дала для розвою пуризму нові імпульси. Пошук відповідників до запозичень стає головним виявом турботи про мову. Услід за Й. Г. Фіхте, захоплення чужослів'ям таврують як «рабство розуму», що занемищує народний дух і зводить нанівець німецьку самобутність. У першій половині XIX ст. пуризм не був ідеологічно монолітним, а розпадався на кілька течій²⁹.

²⁷ Там же. — С. 122.

²⁸ Там же. — С. 127–128.

²⁹ *Kirkness A.* Das Phänomen des Purismus in der Geschichte des Deutschen // Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung / Hrsg.: W. Besch, A. Betten, O. Reichmann, St. Sonderegger : In 3 Bd. — Berlin, 1998. — Bd 1. — S. 411.

До радикально раціоналістичного пуризму відносять діяльність філософа К. Х. Ф. Краузе (1781–1832). Учень Й. Г. Фіхте й Ф. В. Й. Шеллінга, він глибоко замислювався над роллю мови в житті людини та процесах пізнання. Щоб німець, уважав він, міг успішно навчатися й глибоко пізнавати світ, німецькі слова повинні відповідати німецькому духові, а зміст їхній — бути ясним і зрозумілим. А чи відповідають запозичення цій умові? Вони не лише не вписуються у звукову та словотвірну будову німецької мови, а й не мають прозорого для німця зв'язку між звуковим комплексом і позначуваними поняттями. Зміст запозичень погано розпізнається, вони здаються мертвими, безглуздими і замість того, щоб прояснювати думку, затьмарюють її. Лише чиста мова здатна повноцінно служити народові, а непотрібними запозиченнями народ тільки ганьбить себе. Пильнувати чистоту й красу рідної мови, виполовувати з неї всі чужоземні елементи — такий патріотичний і моральний обов'язок німців.

Мова, наполягає К. Краузе, повинна розвиватися згідно із законами розуму, на підставі первісної своєї форми. Неологізми слід утворювати з питомих коренів і за питомими зразками. Щоб удосконалити писемне мовлення, письменникам і граматистам варто усувати всі слова та форми, які суперечать цим вимогам. Тоді кожен побачить, що і граматикою, і словником німецька мова ідеально підходить для вжитку в науковій сфері, що її чистоту, красу, природність можна успішно пильнувати й далі. Власне, з усіх європейських мов, на думку К. Краузе, найближче до цих ідеалів стоїть німецька, а найповніше реалізовано їх у санскриті. Філософ добре знав цю мову, перекладав з неї тексти, вважаючи, що в здатності передавати розмаїття речей, дій, думок і почуттів їй немає рівних.

Виразальні можливості мови цікавили К. Краузе, зокрема, й тому, що він розпрацював теорію морального розвитку та вдосконалення людини й потребував дійового засобу, яким цю теорію можна було б повноцінно висловити. Фактично він замірявся віднайти окрему високоспеціалізовану мову, яка ознаменувала б собою радикальний переворот у філософському слововжитку. Її засадничі риси — раціональність, систематичність, послідовність. Скажімо, прості поняття, доводив він, доцільно позначати односкладними словами; поняття, близькі за змістом, повинні бути названі термінами того самого словотвірного типу; позитивні якості речей не можна позначати через заперечення (*unbedingt* «безумовний», *unendlich* «безконечний», *unteilbar* «неподільний, цілісний», *zweifello* «безперечний») тощо.

Інша істотна вимога — нова філософська мова повинна складатися лише з німецьких, а також германських елементів. Іншомовних термінів не можна ні позичати, ні калькувати. Замість грецизмів і романізмів К. Краузе вживав слова, які утворював з питомих німецьких основ шляхом скорочення їх до односкладових коренів. Наприклад: *leb(en)* «жити», *lieb(en)* «любити», *Minn(e)* «кохання», *lob(en)* «хвалити». Ці корені, а їх у нього вийшло близько 3 тис., він сполучав з питомими суфіксами (*-heit* «опредметнена якість», *-keit* «т. с.», *-tum* «манера поведінки», *-sam* «якість, схильність», *-niß* «опредметнена дія», *-bar* «наявність, придатність», *-lich* «належність») та префіксами (*ab-* «віддалення», *ur-* «давність»), зокрема й архаїчними, які він прагнув відновити в ужитку (*ant-* «напроти», пор. *Antlitz* «обличчя»). Скажімо, фразу *die Poesie ist in ihren freien Dichtungen über alle Moralität erhaben* (ноезія у своїх вільних віршах — це передусім мораль) він передавав як «die Lebeinbil-

derung ist in ihren freien Ewiglebdbildungen über alle Eigenwesenlebgesetzhlichkeit erhaben»³⁰.

Пуристичну філософську мову К. Краузе розробляв насамперед для власного метафізичного вчення. Проте вірив, що коли німці глибоко засвоять його ідеї, ця мова стане взірцем і для інших сфер (художня література, освіта, техніка тощо). Проте філософові так і не вдалося здобути лаврів визнання, і не тільки тому, що саме в той час по всій Німеччині гриміла слава Г. Гегеля. Для публіки, яка вже звикла до запозичених термінів, суцільні пуристичні новації К. Краузе об'єктивно утруднювали читання його текстів. Мислитель і мовний реформатор помер у бідності, всіма забутий. Щоправда, після смерті його доктрина несподівано стала популярною в Іспанії, а згодом — в іспанськомовних країнах Латинської Америки, де дістала назву *Krausismo* «крауизм». Сучасним німцям ім'я філософа мало що говорить, хоч вони широко вживають його новотвір — *Fremdwort* «чуже слово».

Неправильно було б думати, ніби всі німці радо вітали появу відповідників до чужомовних слів. Пуристична діяльність наражалася на критику, причому з боку досить відомих діячів культури — таких, наприклад, як письменник Й. В. фон Гете та філолог Я. Грімм. До табору останніх належав і видатний німецький філософ А. Шопенгауер (1788–1860).

Насамперед йому було не до вподоби те, що латина занепала як мова науки, що замість спільної для всієї Європи наукової літератури розвинулися національні літератури і що кожний учений на додачу до двох класичних мов тепер мусить опановувати ще чотири нові європейські мови. Єдина втіха — легка впізнаваність термінів, утворених з давньогрецьких і латинських коренів. Саме тому всі народи мудро її бережуть, і «тільки німцям спало на думку по-дурному понімечити термінологію всіх наук»³¹. У результаті німецький учений змушений двічі вивчати термінологію своєї науки, а це потребує багато зусиль і часу (як-от в анатомії). «Якби інші народи, — попереджає філософ, — не виявилися б у цьому відношенні розумнішими за німців, нам довелося б вивчати термінологію кожної науки п'ять разів»³².

Претензії А. Шопенгауера висуває й до самих пуристичних заміників. Майже завжди це «довгі, складні, невміло обрані, тягучі й тьмяні слова, які не вирізняються різко з тексту й через це важкі для запам'ятовування. Натомість грецькі та латинські вислови, що їх утворили давні незабутні батьки наук, мають усі протилежні позитивні якості й завдяки своїй милозвучності легко запам'ятовуються»³³. Терміни *Verb* «дієслово», *Substantiv* «іменник», *Adjektiv* «прикметник», *Adverb* «прислівник», твердить філософ, помітити й запам'ятати куди легше, ніж *Zeitwort*, *Nennwort*, *Beiwort*, *Umstandswort*. Назва азоту *Stickstoff* викликає в нього огиду своєю какофонією. Зовсім нестерпною, непристойною і «доречною хіба що в циркульні» здається йому німецька анатомічна термінологія: «*Pulsader* “артерія” і *Blutader* “вена” сплутати значно легше, ніж *Arterie* та *Vene*. Та найбільшу плутанину вносять вислови *Fruchthälter* “матка”, *Fruchtgang* “піхва” та *Fruchtleiter* “фаллопієва труба”

³⁰ Цит. за: Kirkness A. Zur Sprachreinigung im Deutschen 1789–1871 : Eine historische Dokumentation : In 2 Bd. — Tübingen, 1975. — Bd 1. — S. 233–234.

³¹ Шопенгауер А. Мир как воля и представление : В 2 т. / Пер. с нем. — М., 1993. — Т. 2. — С. 206.

³² Там же. — С. 206–207.

³³ Там же. — С. 207.

замість *uterus, vagina* та *tuba Fallopii*»³⁴. Те саме стосується слів *Speiche* «променева кістка» та *Ellenbogenröhre* «лікоть», запропонованих замість *radius* та *ulna*. Латинські анатомічні терміни споконвіку знає кожен лікар, уживають їх у всіх європейських мовах, то нащо, запитує А. Шопенгауер, це незграбне, страхітливе й вульгарне онімечування?

Гнітюче враження справляють на нього пуристичні замітники і в інших науках. Справжня біда в логіці: тут мало не кожен професор винаходить власну термінологію. Так, філософ Г. Е. Шульце у посібнику «Основи загальної логіки» суб'єкт назвав *Grundbegriff* (букв. «основне поняття»), предикат — *Beilegungsbegriff* («приписувати поняття»), висновки в нього бувають *Beilegungsschlüsse* («приписуваний висновок»), *Voraussetzungsschlüsse* («імовірнісний висновок»), *Entgegensetzungsschlüsse* («протилежний висновок»), а судження мають *Größe* «кількість», *Beschaffenheit* «якість», *Verhältnis* «відношення» та *Zuverlässigkeit* «модальність»³⁵.

Крім упізнаваності, А. Шопенгауер указує ще на дві переваги іншомовних запозичень. По-перше, назване ними наукове поняття вирізняється на тлі побутових слів і позбувається пов'язаних з ними асоціацій. Тож «називати, скажімо, їжу малюків *Speisebrei* замість *chymus*, *Lungensack* замість *pleura*, *Herzbeutel* замість *pericardium* личить радше м'ясникові, ніж анатомові»³⁶. Філософ стверджує навіть, що якщо з наук зникне пов'язаний з класичними мовами дух давнини, в усій нашій літературі запанують грубість, вульгарність і заяложеність.

По-друге, для деяких понять лише в одній мові існує точне слово, що закономірно мігрує в інші мови, як-от латинське *affectus*, французьке *naïf*, англійські *comfortable, disappointment, gentleman*. «Іноді, — твердить А. Шопенгауер, — чужа мова передає поняття з таким відтінком, якого наша власна мова йому не надає, але який ми саме маємо на увазі. У таких випадках кожен, хто піклується про точне висловлення своїх думок, уживатиме іншомовне слово, не зважаючи на буркотіння педантичних пуристів»³⁷.

А. Шопенгауер — один з найбільш яскравих і глибоких мислителів в історії філософії. Проте якщо погортати його праці, нескладно виявити місця, де він висловлює щодо пуризму зовсім інакші, позитивні оцінки, тобто, по суті, суперечить сам собі. Так, у збірнику принагідних записів «Нові paralipomena» він стверджує, що вживати слова без понять німці схильні більше латинською мовою, ніж рідною. «От якби змусити філософів замість *Absolute* “абсолютне” завжди вживати слово *Losgebundene* “відчужене” або, простіше *Lose* “чуже”, то вони менше ляпали б дурниць про *der in der Vernunft liegenden Idee des Absoluten* “закладену в розумі ідею абсолютного”»³⁸. Цим самим автор фактично стверджує, що передумовою філософської ясності й осмисленості виступає питома термінологія, тоді як запозичена живить ґрунт для пустопорожніх розумувань. Там-таки він високо поціновує німецькі слова *Wirklichkeit* «дійсність» і *wirklich* «дійсний» як незрівнянно кращі й виразніші за їхні синоніми-латинізми *Realität* і *real*: «Перші два властиві

³⁴ Там же.

³⁵ *Schulze G. E. Grundsätze der allgemeinen Logik.*— Helmstädt, 1802.— 234 S.

³⁶ *Шопенгауер А.* Мир как воля и представление...— С. 207.

³⁷ *Шопенгауер А.* Собрание сочинений : В 6 т. / Пер. с нем.— М., 2001.— Т. 5.— С. 437.

³⁸ Там же.— Т. 6.— С. 187–188.

виключно німецькій мові, тож вона має привід пишатися ними»³⁹. Нагадаємо, що іменник *Wirklichkeit* виник на початку XVII ст. саме як пуристичний заміник до нлат. *realitas* (род. відм. *realitatis*).

Як бачимо, одні пуристичні відповідники виявляються для А. Шопенгауера «незграбними, страхітливими, утертими», інші — «незрівнянно кращими та виразнішими», причому якогось чіткого критерію «кращості» чи «незграбності» він не наводить. Незрозуміло, чому, наприклад, термін *Stickstoff* здається йому какофонічним, а *Wirklichkeit* — надзвичайно виразним. Гадаємо, критерієм оцінки була попросту сила звички: терміни, які філософ знав здавна, він приймав і охоче вживав, терміни ж нові, незвичні — критикував і відкидав. Інакше кажучи, несприйняття нової німецької термінології — наслідок його глибоко консервативних мовних смаків. Не обійшлося тут і без домішки егоїзму. У зрілому віці мовцеві й справді клопітно переходити зі звичних запозичень на питомі замітники. Проте варто ж дбати не лише про свої зручності, а й про потреби освіти, про школярів, студентів, яким утворену на питомій основі термінологію зрозуміти й запам'ятати набагато легше, ніж запозичену. Нарешті, звертає на себе увагу суб'єктивізм А. Шопенгауера, коли він згадує «золотий вік» давнини, ідеалізує минувшину, протиставляючи її грубій і вульгарній сучасності. Навряд чи корисність запозичень можна довести на припущенні, нібито наукове поняття, назване грецьким чи латинським терміном, вирізняється на тлі побутових слів і позбувається пов'язаних із ними асоціацій. Адже для самих давніх греків і латинян ці терміни нітрохи не вирізнялися на тлі їхньої розмовної мови, а проте наука в цих народів успішно розвивалася.

Варто з'ясувати, а яким був лексикон самого А. Шопенгауера. За його власним зізнанням, латинізми та галліцизми він намагався вживати досить часто, вважаючи це принциповою особливістю свого стилю⁴⁰. Утім, лексичний аналіз його текстів засвідчує, що попри свої антипуристичні погляди він охоче вдавався до слів, які виникли в німецькій мові саме як пуристичні замітники до запозичень. Так, *magnum opus* А. Шопенгауера «Світ як воля та уявлення» (1818), за нашими (далеко не повними) підрахунками, містить щонайменше 140 таких заміників — кальок і відповідників з оригінальною внутрішньою формою:

Abhandlung «наукова праця» (лат. *tractātus*), *Absicht* «намір» (лат. *intentio*), *anpassen* «пристосовувати» (лат. *adapto*), *Aufmerksamkeit* «увага» (лат. *attentio*), *Besinnung* «свідомість» (фр. *conscience*), *Beweis* «доказ» (лат. *argumentum*), *Durchmesser* «діаметр» (плат. *diameter*), *Eindruck* «відчуття, враження» (лат. *impressio*), *Empfindung* «сприйняття» (лат. *perceptiō*), *entfalten* «розгортати» (лат. *explico*), *Erfahrung* «досвід» (лат. *experientia*), *erörtern* «розбирати, розглядати» (лат. *dētermino*), *Gewissen* «совість» (лат. *cōscientia*), *Grundlage* «основа» (лат. *fundāmentum*), *Kreislauf* «коловорот» (лат. *circulatio*), *Rechtschreibung* «правопис» (дгр. ὀρθογραφία), *Redensart* «вислів, мовний зворот» (фр. *façon de parler*), *Selbstsucht* «себелюбство» (фр. *égoïsme*), *Sinnbild* «символ» (дгр. ἐμβλημα), *Umstand* «обставина» (лат. *adverbium*), *Vorsicht* «передбачення» (лат. *prōvidentia*), *wahrscheinlich* «імовірний; імовірно» (лат. *vērīsimilis*) тощо.

³⁹ Там же. — С. 188.

⁴⁰ Там же. — С. 335.

У лексиконі А. Шопенгауера знайшлося місце навіть для тих слів, що їх запропонував відомий пурист Ф. фон Цезен: *Abstand* «відстань» (лат. *distantia*), *Augenblick* «мить» (лат. *mōmentum*), *Entwurf* «ескіз, план» (іт. *schizzo*), *Gesichtskreis* «обрій» (др. *ὀρίζωντος*), *Vertrag* «угода» (лат. *contractus*), *Zuschauer* «глядач» (нлат. *publicum*), і тих, що їх утворив або спопуляризував його сучасник пурист Й. Г. Кампе: *Einzelwesen* «особа, індивід» (нлат. *indivīdium*), *Erdgeschoss* «перший поверх» (фр. *parterre*), *Mehrzahl* «множина» (лат. *plūrālis*), *verwirklichen* «здійснювати, утілювати» (фр. *réaliser*), *walten* «панувати, керувати» (дфр. *regir*).

Філософ заперечує новотвір *Stickstoff* «азот», проте неодноразово вживає однотипний термін того самого словотвірного типу *Sauerstoff* «кисень», що виник у той же час (наприкінці XVIII ст.) як напівкалька фр. *oxygène* (*eben das war auch Lavoisier's Entdeckung des Sauerstoffs und seiner wichtigen Rolle in der Natur*). Він критикує німецькі назви частин мови (*Zeitwort*, *Nennwort*, *Beiwort*, *Umstandswort*) і при цьому послугується назвою числівника, утвореною за тим же зразком, — *Zahlwort* (*verbinden wir mit jedem Zahlwort und allen algebraischen Zeichen genau bestimmte abstrakte Begriffe*).

Як бачимо, заяви А. Шопенгауера — це одне, а реальна його мовна поведінка як автора — зовсім інше. У ставленні видатного мислителя і яскравого стиліста до пуризму все ж переважали суб'єктивні смаки, консерватизм, сила звички. Його оцінки великою мірою пов'язані з невірою в багаті словотворчі можливості рідної мови.

Сучасник А. Шопенгауера К. Маркс (1818–1883) теж не тільки не вбачав у запозиченнях нічого поганого, а й був активним їх упроваджувачем. Так, у лексиконі його політичної економії поряд з питомими термінами (*Arbeitskraft* «робітнича сила», *entfremdete Arbeit* «відчужена праця», *Gebrauchswert* «споживча вартість», *Mehrwert* «додаткова вартість», *Überbau* «надбудова», *Wertgesetz* «закон вартості») трапляється й чимало запозичених (*Kapitalismus*, *Kommunismus*, *Revolution*, *Sozialismus*, *Diktatur des Proletariats*, *historischer Materialismus*), а також гібридних (*Klassenkampf* «класова боротьба», *Produktivkräfte* «виробничі сили») термінів. Напевно, з'явилися вони через те, що К. Маркс, по-перше, широко спирався на праці англійських і французьких економістів і, по-друге, розраховував на всесвітній резонанс свого вчення, сподіваючись викликати ним у майбутньому світову комуністичну революцію (*Weltrevolution*).

Пурист Е. Енгель затаврував слововжиток К. Маркса як «кухонно-латинську циганську мову» (*küchenlateinischen Zigeunersprache*)⁴¹ і навів можливі варіанти позначення деяких його термінів. Так, замість *Kapital* можна було б ужити *Hauptgut* «головне майно» (цю заміну пропонував іще Г. Е. Лессінг), замість *kapitalistische Produktionsweise* «капіталістичний спосіб виробництва» — *hauptgüterliche* або *hauptgeldliche Erzeugungsweise* «головномайновий або головногорошовий спосіб виробництва», замість *konstantes Kapital* «постійний капітал» — *beständiges Hauptgut*, замість *variables Kapital* «змінний капітал» — *veränderliches Hauptgut*.

Проти перекладу запозичених термінів виступав і Марксів сподвижник Ф. Енгельс (1820–1895): «...Необхідні іншомовні слова, які в більшості випадків становлять загальноприйняті науково-технічні терміни, не були б необхідними, якби вони піддавалися перекладові. Отже, переклад тільки пере-

⁴¹ Engel E. Deutsche Stilkunst. — Wien ; Leipzig, 1922. — S. 181.

кручує зміст; замість того, щоб роз'яснювати, він вносить плутанину»⁴². По суті, класик ставить під сумнів можливість і доцільність перекладу. Справа навіть не в тому, що іншомовні слова «не піддаються перекладу». Перекладу піддаються: у тогочасній німецькій мові побутував чималий корпус слів і термінів, перекладених (скалькованих) з латинської та французької мов, без яких ні К. Маркс, ні Ф. Енгельс, ні будь-який інший автор не могли б обійтися. Справа в іншому: за таким нігілістичним ставленням приховуються радше мовні лінощі, небажання розвивати власну мову з питомих джерел.

Зовсім інша позиція щодо іншомовних слів прозирає з праць Ф. Ніцше (1844–1900). Передусім варто відзначити його трепетне, побожне ставлення до рідної мови: «Мова — це спадок, який ми отримуємо від предків і передаємо нащадкам. Перед нею слід схилитися як перед чимось священним, безцінним та недоторканим»⁴³. Натомість до іноземних мов філософ ставився скептично й недовірливо, доводив шкоду від опанування кількох мов, яке «заповнює пам'ять словами замість фактів і думок»⁴⁴. Чужі мови, вважав він, уселяють у людину впевненість, начебто вона чогось навчилася, завоювала авторитет. А насправді вони заважають їй здобувати глибокі знання й заслуговувати повагу чесним шляхом. Вивчення чужих мов неминуче занепащає чуття рідної мови. Не випадково народи, які дали світові найкращих стилістів (до них Ф. Ніцше зараховував давніх греків і французів), були переважно одномовцями. І хоч у наш час не знати іноземних мов — справа безперспективна, філософ пророкував, що колись у майбутньому людство розмовлятиме новою спільною мовою.

Іншомовні слова, твердив Ф. Ніцше, не так позначають нові поняття, як очужують давно відомі, близькі, зрозумілі мовцям речі. Як приклад він наводив пари *мудрість* — *філософія*, *мудрець* — *філософ*. Не кожен наважиться назвати себе мудрецем, а от філософом наректи себе дуже легко. Так само ті, хто мають високий титул доктора, нітрохи не переймаються тим, що це слово передбачає важкий обов'язок думати, бути вчителем. Чи є те, що нині називають філософією, справді любов'ю до істини? Чи завжди можна замінити слово *філософія* на *любов до істини*? Чи лишилися в наші дні справжні друзі мудрості? Чи не покликані іншомовні назви облудно приховати брак змісту та порожнечу понять? Такі риторичні питання ставить своїм читачам Ф. Ніцше⁴⁵.

Не кращим було ставлення мислителя й до наслідування взагалі. Його він уважав штучним явищем, яке тільки створює видимість того, що воно наслідує. Так, у царині культури можна щось запозичити, щось перейняти, але породити принципово нове наслідування заледве спроможне. Для того, щоб отримати від запозичення новизну, оригінальність, треба бути не наслідувачем, а творцем⁴⁶. Ступінь самотності вітчизняної культури Ф. Ніцше оцінював не надто високо: «Німецькі звичаї, німецький стиль спілкування, німецьке врядування, представницькі органи — усе має іноземний присмак

⁴² Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : В 50 т. — 2-е изд. — М., 1961. — Т. 19. — С. 322.

⁴³ Ницше Ф. Полное собрание сочинений : В 13 т. / Пер. с нем. — М., 2013. — Т. 1. Ч. 2. — С. 76.

⁴⁴ Там же. — М., 2013. — Т. 2. — С. 202.

⁴⁵ Там же. — М., 2007. — Т. 7. — С. 671.

⁴⁶ Там же. — М., 2008. — Т. 8. — С. 191.

і скидається на бездарне мавпування, обтяжене до того ж нерозумінням того, що воно — лише наслідування»⁴⁷. Рідна мова — єдиний бастион, де все ще зберігаються рештки питомого. «У цій біді, — зізнається філософ, — я вірю лише в німецьку мову, якій і справді єдиний досі вдалося врятуватися попри всіляке змішування націй, зміну часів і звичаїв. І, гадаю, чарівна метафізична сила перетворювати багатоманітне в єдине, різнорідне в однорідне закорінена саме в мові»⁴⁸.

Щоправда, в іншій своїй праці Ф. Ніцше визнає: німецька мова теж до певної міри збідніла, потьмарилася, що означає захиріння національного характеру, занепад німецької індивідуальності. Філософ заохочує сучасників не опускати руки, а боротися за мову: «Ми потребуємо непохитних охоронців, щоб вони пильнували цю мову, яка об'єднує нас і яка збереже в майбутньому нашу германську сутність»⁴⁹. Усіх, хто вірить в майбуття німецької мови, він закликає створити школу, скеровану проти тогочасної німецької: «Доведеться змиритися з багатьма невдачами й вимученими новаціями. Головне — напружити сили, влити в мову нове життя та нову кров»⁵⁰. При цьому Ф. Ніцше не був прихильником ані запозичень, ані активної словотворчості, бо вважав, що слід майстерно використовувати ті виражальні засоби, які вже є в мові. Саме так робили давні греки: «Не важко полічити їхні нечисленні архаїзми й запозичення, та нема кінця здивуванню, якщо вмієш оцінити легкість і віртуозність їхнього поводження з повсякденними і, здавало б, давно затертими словами та висловами»⁵¹.

Найбільш впливовою і водночас суперечливою постаттю в німецькій філософії XX ст. був, безперечно, М. Гайдеггер (1889–1976). Свої концепції він розбудовував не так за рахунок розвою доробку попередників, як шляхом радикального переосмислення, навіть спростування їхніх ідей. Оскільки вся дотогочасна філософія, на його думку, дискредитувала себе, він відмовлявся називати себе філософом, ставлячи під сумнів традиційні філософські категорії (буття, реальність, логіка, свідомість). Його цікавило не буття як таке, а мислення про буття. Своє вчення він попервах називав *фундаментальною онтологією*, а після 1950 р. відмовився й від цього терміна, оскільки за ним тягся шлейф традиційної метафізики, яку мислитель уважав безнадійно застарілою.

Як відомо, М. Гайдеггер розрізняв два буття: несправжнє, яке ототожнював зі світом конкретних, зовнішніх речей та явищ, і первинне, глибинне, істинне, яке тепер геть забуте, майже втрачене. Прослідки останнього збереглися хіба що в першоджерелах культури — мистецтві, поезії, особливо в мові. Останню він витлумачує (зокрема, у працях повоєнного періоду) як місце, де людина безпосередньо стикається з буттям. Слово не просто позначає те, що вже існує в свідомості людини, а матеріалізує, опредметнює буття, робить його сущим. «Лише там, — пише філософ, — де для речі знайдено слово, річ — це річ. Лише так вона є»⁵². Слово оприявнює річ. Немає слова — немає й речі. Тому мова є оселею справжнього буття. Щоб пізнати це

⁴⁷ Там же. — Т. 7. — С. 525–526.

⁴⁸ Там же. — С. 526.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же. — Т. 8. — С. 80.

⁵¹ Там же. — Т. 2. — С. 562.

⁵² Гайдеггер М. Дорогою до мови / Пер. з нім. — Л., 2007. — С. 139.

буття, треба навчитись уважно прислухатися до того, що «говорить мова», треба «вслухатися в мову».

Людина, на думку філософа, є не творцем мови, а радше посередником, через якого буття промовляє голосом мови. Людина не опановує мову, не підкоряє її собі, а, навпаки, віддає себе в її владу. Не людина мовить мовою — мова мовить у людині (*die Sprache spricht im Menschen*). Уявлення, що сформувалися й закріпилися в мові, її лексиці та граматиці, скеровують пізнавальну й практичну діяльність мовця. Звідси випливає, що його світогляд цілком сформований мовою, що світ мови і є той світ, у якому живе людина. Гайдеггерівське вчення, як бачимо, багато в чому перегукується з основними постулатами неогумбольдтіанства. Варто, однак, уточнити, що М. Гайдеггер розуміє мову не лінгвістично — як природну знакову систему, а онтологічно — як первісну основу буття. Жодна наука (ні мовознавство, ні логіка, ні філософія, ні будь-яка інша) не спроможна правильно осягти сутність мови. Мова визначає буття, науку, саму людину. А хіба можемо ми пізнати те, що визначає нас самих? Мова — непізнана сутність. Годі про неї щось сказати, якщо тільки вона сама про себе щось не скаже. По суті, мислитель ототожнює мову та буття, постулює їхню першопочаткову єдність і взаємозалежність. Проблеми мови в його вченні — це проблеми буття як такого.

Тексти М. Гайдеггера, особливо повоєнного періоду, перенасичені складною, химерною, заплутаною термінологією, в якій годі розібратися навіть тим, для кого німецька — рідна мова. Своєрідність цих текстів — від того, що він намагається говорити «не мовою», а «від імені мови». Оскільки традиційний поняттєво-термінологічний апарат має чимало вад (протиставляє мову та буття, суб'єкт і об'єкт, схильє до метафізичного стилю філософствування), він не в змозі відтворити «мовлення мови» в усій точності та повноті. Тим-то мислитель рішуче вилучає зі свого словника класичні терміни *Bewußtsein* «свідомість», *Erkenntnis* «пізнання», *Widerspruch* «суперечність», зокрема й іншомовного походження: *Subjekt*, *Objekt*, *Ontologie*, *Hermeneutik*, *Idee*, *Interpretierung*, *Person*, *Phänomenologie*, *Realität*. Усі вони, на думку філософа, знецінилися, бо втратили справжній зміст. Термін *Philosophie* він замінює на *Denken* «мислення», *Mensch* «людина» — на *Dasein* «тут-буття», *Technik* — на *Gestell* «постав».

Більше того, М. Гайдеггер не обмежується заміною окремих термінів, а розбудовує свою філософську мову (власне, філософський ідіолект). Потрібна ця мова як для аналізу, так і для вираження його результатів. Мислитель вільно сполучає корені й афікси, користується з легкості німецького словоскладання, наділяє не тільки новотвори, а й давні слова особливим сенсом, іноді — шляхом ускладненої метафоризації: *Benommenheit* «охопленість», *Durchschnittlichkeit* «усередненість», *Erblickbare* «те, що можна споглядати», *Gotterns* «трепет перед божим», *Machenschaft* «улаштованість буття», *Seinsgebundenheit* «пов'язаність буттям», *Uneigentlichkeit* «посередність, несправжність», *Verschweigung* «німування», *Zeit-Spiel-Raum* «просторово-часовий просвіт».

Займенники, прислівники, прийменники та сполучники під його пером субстантивуються. Прагнучи відтворити первісну мовну основу, що криє в собі першоджерела буття, він шукає смислові зв'язки між співзвучними словами, удається до гри слів (термінів). Ключове слово він може вживати в кількох значення — послідовно чи одночасно. Це неабияк ускладнює роботу перекладачів: передати гайдеггерівські каламбури іншою мовою

практично неможливо. Ще одна особливість його письма — тавтологічне сполучання іменника та дієслова зі спільним коренем. Крім уже згаданого *die Sprache spricht*, це ще *die Welt weltet* «світ світує», *die Zeit zeitigt sich* «час часує», *die Dinge dinge* «речі речують», *das Wesen west* «сутність осутнюється», *die Nähe nähert* «близькість наближається», *das Wort wortet* «слово ословлюється» тощо.

Прагнучи здолати метафізичний поділ процесу мислення на суб'єкт і об'єкт, філософ удається до складних, синкретичних утворень, де і суб'єкт, і об'єкт подано в злитому, нерозчленованому вигляді: *In-der-Welt-sein* «буття-у-світі», *Sich-vorweg-sein* «поперед-себе-буття», *schon-Sein-in-einer-Welt* «уже-буття-в-певному-світі», *Das-sich-an-ihm-selbst-Zeigen* «себе-в-собі-самому-показування» тощо. Звороти такого роду покликані показати цілісність події, а принципи їх утворення нагадують прадавні мовні стани, коли фрази також відзначалися синтаксичною синкретичністю.

Питома германськість — важлива риса мови пізнього М. Гайдеггера. Запозичені терміни трапляються зрідка: *Evidenz*, *Faktizität*, *Inkubation*, *Interpretierung*, *Kontingen**z*, *Negation*, *ontologische Differenz*, *Phänomen*, *Realität*. Типова для філософа термінологія майже завжди складається з питомих морфем: *Anwesenheit* «перебування», *Bodenständigkeit* «закоріненість», *Eigentlichkeit* «справжність», *Eigenwelt* «справжній світ», *Endlichkeit* «конечність», *Geschick* «доля», *Innerweltlichkeit* «внутрішньосвітність», *Innerzeitige* «внутрішньочася», *Selbstsein* «самобуття», *Spielraum* «вільний простір», *Ursprung* «першоджерело», *Verlassenheit* «залишеність», *Vorhandene* «наявне», *Weltbild* «картина світу».

Окремі терміни, слід гадати, М. Гайдеггер свідомо вживав як заміники до латинізмів: замість *Existenz* — *Bestehen* «існування», замість *Struktur* — *Gefüge* «будова, устрій», замість *Objekt* — *Gegenstand* «предмет», замість *Garantie* — *Gewähr* «запорука», замість *projektieren* — *entwerfen* «розробляти».

М. Гайдеггер часто звертається до ідей давньогрецької філософії. Його приваблює те, що її термінологія майже не містить запозичень і практично повністю постала на ґрунті повсякденної мови. Отже, мова еллінів виявилася для потреб філософії вельми придатною, а її народно-розмовна основа забезпечила термінам прозорість і загальну зрозумілість. Чи не звідси повсюдна любов до знань і бурхливий розквіт науки в Давній Греції? Адже навчатися й відкривати нове найкраще засобами рідної, а не чужої мови. Прозора внутрішня форма терміна швидко розкриває суть відповідної речі (явища), дає змогу чітко сприймати поняття, а це збуджує творчу думку, заохочує до роздумів. Не випадково, зауважує О. Б. Ткаченко, оригінальні філософські традиції, потужні філософські школи виникали на базі мов лексично однорідних, у яких переважала питома лексика (санскрит, арабська, китайська, давньогрецька, німецька)⁵³.

У зв'язку з цим привертають увагу численні неологізми, якими М. Гайдеггер позначав спеціальні поняття свого вчення. Створено їх виключно з питомих морфем: *Augenblicklichkeit* «миттєвість», *Entborgenheit* «відкритість», *Erschlossenheit* «розізнаність», *Geschichtlichkeit* «історичність», *Geworfenheit* «закинутість (людини у світ)», *Machtbereich* «поле влади»,

⁵³ Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність : Спроба сучас. синтезу.— К., 2008.— С. 15.

Mitsein «співбуття», *Sachheit* «речовинність», *Seinsverständnis* «розуміння буття», *Selbigkeit* «самототожність», *Seinsverfassung* «будова буття», *Ubergewalt* «надвладдя», *Unverborgenheit* «незахованість (істини)» тощо.

Учення М. Гайдеггера дало потужний поштовх для дальшого розвитку філософії, більше того — започаткувало новий стиль європейського мислення. Він стояв біля витоків лінгвістичного повороту в західній філософії та в гуманітарному пізнанні загалом. Попри незвичну, складну для розуміння манеру викладу, мало хто з філософів має нині таку велику армію учнів, послідовників, тлумачів, критиків, розвінчувачів. Якщо його великі попередники І. Кант, Й. Фіхте, Г. Гегель були авторами окремих термінів, то М. Гайдеггер не лише розбудував власну терміносистему, а й створив, по суті, власну філософську мову. Цей факт з усією очевидністю доводить: чим оригінальніше мислить філософ, тим більше в нього народжується нових ідей, тим більше він утворює власних термінів і тим менше потребує іншомовних запозичень.

Як бачимо, протягом XVII–XX ст. німецька мова щоразу виявлялася досить придатною для вираження глибокої філософської думки, яку важко уявити без оригінальної термінотворчості. Відіграли позитивну роль гнучкість німецької словотвірної системи, висока розвиненість словоскладання та афіксального словотворення, зокрема можливість легко утворювати віддієслівні та відприкметникові абстрактні назви, узвичасність механізмів субстантивізації. У цьому плані німецька мова наче продовжила традиції давньогрецької, де також напрочуд легко карбувалися нові слова, що своєю чергою полегшувало породження нових філософських понять, ідей і смислів. Отже, мовне мислення видатних німецьких філософів певною мірою наслідувало мовне мислення філософів Стародавньої Греції. «Словотвірна свобода» стала одним з істотних чинників, що забезпечив німецькій філософії провідне місце в історії світової філософської думки.

P. O. SELIHEI

GERMAN PURISM AND GERMAN PHILOSOPHY: 400 YEARS TOGETHER

The article considers the development of puristic tendencies in the language of German philosophy during the 17th — 20th centuries. The creation of German philosophical terminology and the attitude of prominent German philosophers (G. W. Leibnitz, I. Kant, G. W. F. Hegel, J. G. Fichte, A. Schopenhauer, K. Marx, F. Nietzsche, M. Heidegger) to language purism are analyzed. It has been concluded that the German language every time turned out to be very suitable for expression of philosophical thought, which is difficult to imagine without authentic terminology.

Keywords: history of German language, history of German philosophy, philosophical terminology, loan words, linguistic purism.

**П. Г. ЖИТЕЦЬКИЙ І О. О. ШАХМАТОВ:
МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

У статті зосереджено увагу на спільних особливостях методологічних пошуків П. Г. Житецького та О. О. Шахматова, відзначається, що Шахматов був послідовником не тільки свого безпосереднього вчителя П. Ф. Фортунатова й О. О. Потебні, а й Житецького. Це стосується насамперед системного підходу до мовних явищ у їхній історії, який найяскравіше реалізувався в концепції взаємодії вокалізму і консонантизму в історії слов'янських мов. Передусім саме в розробленні цієї концепції, як свідчить наведений у статті матеріал, Шахматов спирався на методологічні пріоритети Житецького.

Аналіз праці Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» в контексті порівняльно-історичного мовознавства кінця XIX ст. — початку XX ст. свідчить, що пріоритет у постановці проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських (і ширше — слов'янських) мов належить саме Житецькому.

Твердження про зворотний вплив консонантизму на вокалізм уперше представлене в студіях Шахматова, який розглядав зв'язок вокалізму і консонантизму в історії слов'янських мов як взаємодію.

Ключові слова: П. Г. Житецький, О. О. Шахматов, слов'янські мови, східнослов'янські мови, вокалізм, консонантизм.

Відомо, що О. О. Шахматов надзвичайно високо оцінював наукову творчість П. Г. Житецького, вважаючи його поряд з О. О. Потебнею та К. П. Михальчуком одним із засновників «наукового вивчення» української мови.

Саме з ініціативи й за підтримки Шахматова Житецький у 1898 р. став членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

Вітаючи Житецького з цією подією, Шахматов писав: «Радію, що з нового року, який настав, ми належимо одній спільній установі — російській Академії наук, якій призначено, можливо, стати згодом спільноруським центром просвіти. Я впевнений, що Ви додасте до своїх праць з малоруської мови деякі нові роботи й оживите у виданнях нашої Академії інтерес до малоруської мови й літератури»¹.

Багато про що говорить і лист Шахматова до Житецького, датований 27 лютого 1905 р. і присвячений захисту українського друкованого слова (у зв'язку з виданням першого українського перекладу Четвероевангелія, здійсненого П. С. Морачевським)². Характерно, що саме в листі до Житецького

¹ Шахматов А. А. [Житецькому] Павлу Игнатьевичу. Письмо 14 января 1899 г. // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.— Ф. 1.— Од. зб. 49026.

² Див.: Самойленко Г. В. Пилип Морачевський — поет, драматург, перекладач.— Ніжин, 1999.— С. 3, 10–12, 67–73, 81; Глущенко В. А. А. А. Шахматов и

Шахматов подав політичний контекст видання Четвероевангелія: «Комітет Міністрів вирішив відмінити розпорядження 1863 року, що давали Синоду підстави відмовляти в проханнях про випуск у світ або допущення в Росію малоруських перекладів. Отже, на клопотання Академії про дозвіл до друку перекладу Морачевського можна чекати на сприятливу відповідь, хіба з'являться причіпки в царині богословській. Але виправити богословські промахи, якщо вони є, неважко, і Академія зробить це. Незабаром буде скасовано закони 1876 й 1881 р. На це спрямовані відгуки Академії, Київського та Харківського університетів. Радію з цього найщиріше»³.

Ці й інші факти свідчать про спільність (або принаймні подібність) поглядів видатних українського й російського лінгвістів на долю української літературної мови.

Багато спільного, як ми покажемо далі, спостерігається й у методологічних пошуках Житецького та Шахматова.

На наш погляд, це насамперед стосується системного підходу до мовних явищ у їхній історії. Не випадково Шахматов, який (слідом за О. О. Потебнею) не поділяв тверджень Житецького про ранній занепад редукованих і причинно-наслідковий зв'язок занепаду редукованих та повноголосся, дуже високо оцінював наукову творчість Житецького. Є підстави припускати, що Шахматову імпонувало саме системний підхід Житецького до мовних явищ у їхній історії; такий підхід був характерний для самого Шахматова.

Типологічно близькою є й така особливість хронологізації мовних явищ минулого у студіях цих мовознавців, як надмірна архаїзація архетипів і фонетичних законів⁴.

Виділення подібних закономірностей ускладнюється тим, що в працях Шахматова, у тому числі в його літографованих університетських курсах, прямі посилання на студії Житецького відсутні, хоча в перелік рекомендованої літератури Шахматов їх уключав (ідеться про «Очерк звуковой истории малорусского наречия» і «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке»⁵).

Отже, у своїх дослідженнях Шахматов ішов не тільки за своїм безпосереднім учителем П. Ф. Фортунатовим і за Потебнею (що відзначала В. Ю. Франчук⁶), а й за Житецьким. Це особливо стосується концепції взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов. Пере-

украинская культура // Східнослов'янська філологія : Зб. наук. праць.— Горлівка, 2009.— Вип. 16.— С. 7–8.

³ Шахматов А. А. [Житецькому] Павлу Игнатьевичу. Письмо 27 февр[аля] 1905 г. // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.— Ф. 1.— Од. зб. 49032.

⁴ Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. — 20-і рр. XX ст.).— Донецьк, 1998.— С. 68–69, 138–140, 180; Глуценко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст. — 30-х рр. XX ст. — Слов'янськ, 2017.— С. 113–115, 118–120, 204.

⁵ Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия.— К., 1876.— IV, 376 с.; Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке с приложением Словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века.— К., 1889.— II, IV, 162, 102 с.

⁶ Франчук В. Ю. О. О. Шахматов і наукова спадщина О. О. Потебні // Мовознавство.— 1974.— № 3.— С. 36–44.

дусім саме в розробленні цієї концепції, як свідчить наш аналіз, Шахматов спирався на методологічні пріоритети Житецького.

За В. К. Журавльовим, реалізація необхідності подолати межі між вокалізмом і консонантизмом є значним досягненням славістики й уперше представлена в студіях Шахматова та Р. О. Якобсона ⁷. Здійснений нами аналіз праці Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» в контексті порівняльно-історичного мовознавства кінця XIX ст. — початку XX ст. показав, що пріоритет у постановці проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських (і ширше — слов'янських) мов належить українському вченому, у концепції якого зміни в українському консонантизмі, що виникли після занепаду редукованих голосних, були спричинені змінами у вокалічній підсистемі ⁸.

Твердження про зворотний вплив консонантизму на вокалізм в історії східнослов'янських (і взагалі слов'янських) мов уперше представлене в працях Шахматова, який розглядав зв'язок вокалізму і консонантизму як взаємодію ⁹.

У межах своєї концепції Житецький здійснив пошук причин низки фонетичних законів, що діяли в історії української та інших слов'янських мов; ці причини, як це імпліцитно представлено в ученого, не можна звести до взаємодії звуків у мовленнєвому потоці; наведений Житецьким матеріал об'єктивно свідчить про існування причин, які діють у самій фонетичній системі.

Аналіз показує, що Житецький першим здійснив спробу встановити причини еволюції всієї фонетичної системи української мови ¹⁰. В його інтерпретації певна фонетична зміна (занепад редукованих) виступає причиною низки інших фонетичних змін: занепад редукованих викликає ланцюгову реакцію у вокалізмі та консонантизмі «спільноруської», а згодом окремих східнослов'янських мов.

У вокалізмі це повноголосся та дифтонгізація [o], [e] в нових закритих складах («двоголосся»); це замінні процеси, викликані намаганням відновити вокалізм, ослаблений занепадом редукованих. Отже, між повноголоссям і «двоголоссям» існує внутрішній зв'язок ¹¹.

У консонантизмі це ряд змін у говорах «спільноруської» мови. Житецький поділяє їх на два однаково давні типи. Перший характеризується «підси-

⁷ Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов // Бирнбаум Х. Праславянский язык : Достижения и проблемы в его реконструкции. — М., 1987. — С. 485.

⁸ Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві... — С. 82–84, 91–95; Глуценко В. А. П. Г. Житецький і проблеми фонологічної типології слов'янських мов // Історія української лінгвістики : Зб. наук. праць. — К. ; Ніжин, 2001. — С. 49.

⁹ Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві... — С. 156–160, 163–165; Глуценко В. А. О. О. Шахматов про взаємодію вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов // Вісн. Слов'ян. держ. пед. ун-ту : Зб. наук. праць. — Слов'янськ, 2005. — Вип. 1. — С. 113–125; Глуценко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст. — 30-х рр. XX ст. — С. 150–154, 169–170.

¹⁰ Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві... — С. 82.

¹¹ Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. — С. 64, 108, 153, 264–265.

ленням» вокалізму та «ослабленням» консонантизму (майбутні українські, білоруські та деякі російські говори), другий — «ослабленням» вокалізму та «підсиленням» консонантизму (переважна більшість майбутніх російських говорів)¹².

Найбільш докладно Житецький розглядає перший тип. В історії говорів цього типу «підсилення» вокалізму передувало «ослабленню» консонантизму¹³. Останнє виявилось в переважанні дзвінких приголосних (зокрема, у відсутності або слабкому розвитку оглушення дзвінких), причому найпоширеніше ця особливість реалізувалася в південно-східному наріччі української мови¹⁴.

У руслі зазначеної тенденції Житецький інтерпретує конкретні консонантні зміни. Розглядаючи приголосні в синтагматичному аспекті, учений виділяє нові консонантні групи, що виникли внаслідок занепаду редукованих, і характеризує їх за ознакою голосу¹⁵. Як і Потебня, Житецький зосереджує увагу на «кількісних змінах приголосних», але трактує це явище вужче: до «кількісних» він відносить лише зміни приголосних за участю голосу й шуму¹⁶. Поряд з «кількісними» Житецький розглядає «якісні» зміни приголосних, які, на його думку, відбувалися внаслідок пом'якшення приголосних перед [j] та голосними переднього ряду¹⁷. Водночас звернення до деяких інтерпретацій Житецького показує, що він був схильний розглядати «якісні» зміни приголосних як різновид «кількісних»¹⁸, можливо, під впливом Потебні (це твердження Потебня обґрунтовував теоретично¹⁹).

Зокрема, Житецький вважав, що подовження пом'якшених приголосних у сполученнях «приголосний + [j]» було викликане необхідністю компенсувати певне «ослаблення» вокалізму, яке виникло внаслідок занепаду редукованих. З погляду вченого, «пом'якшено-подвоєні приголосні з'явилися для поновлення ослабленого консонантизму», вони є «навіть необхідним наслідком кількісного занепаду приголосних»²⁰. Отже, подовження приголосних унаслідок йотації Житецький відносив до «кількісних змін приголосних», але, на відміну від Потебні, бачив у подібних випадках не «ослаблення», а «підсилення» приголосних, аргументуючи це тим, що [j] переходив у звук, сильніший, ніж сам [j]²¹.

¹² Там же.— С. 209–211.

¹³ Там же.— С. 265.

¹⁴ Там же.— С. 162–164.

¹⁵ Там же.— С. 156–202.

¹⁶ Про концепцію «кількісних змін приголосних» Потебні див: Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві...— С. 78–82, 87–90; Глущенко В. А. Систематизація історико-фонетичного матеріалу в студіях О. О. Потебні // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури : Зб. наук. праць.— К., 2004.— С. 173–180; Глущенко В. А. Концепція «кількісних змін приголосних» О. О. Потебні // Олександр Потебня: сучасний погляд : Матеріали міжнарод. читань, присвячених 170-річчю від дня народження фундатора Харків. філол. шк. 11–12 жовтня 2005 року.— Х., 2006.— С. 92–104.

¹⁷ Житецький П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия.— С. 220.

¹⁸ Там же.— С. 218, 220.

¹⁹ Див.: Глущенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві...— С. 88–89.

²⁰ Житецький П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия.— С. 217.

²¹ Там же.— С. 218.

Об'єктом дослідження Житецького були і зміни [л] і [в] в [ў], однак учений розглядав їх не як «ослаблення» (таку інтерпретацію запропонував Потебня²²), а як «вокалізацію»²³. Звук [ў] на місці [л] і [в] Житецький назвав одним з «неминучих супутників звучного консонантизму»²⁴. Цей звук є не тільки в українській мові, а й у білоруській та в деяких російських говорах²⁵.

Узагалі в плані реалізації категорії дзвінкості / глухості приголосних білоруська мова більш близька до української, ніж до російської. Висувачи це твердження, Житецький відзначав його гіпотетичність, пов'язану з недостатністю діалектного матеріалу. Брак оглушення приголосних у кінці слова і перед глухими приголосними в українській і білоруській мовах, за Житецьким, свідчить про те, що це давнє явище, яке виникло ще в говорах «спільноруської» мови. Проте пізніше воно локалізувалося головним чином у південно-східному наріччі української мови²⁶.

Отже, у межах концепції зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови Житецький розглядав історію фонетичних явищ, між якими він встановлював причинно-наслідковий зв'язок. Велике значення для подальших історико-фонетичних досліджень мало намагання Житецького вийти за межі фонетичного оточення і виявити причини, що діють у самій фонетичній системі.

Водночас необхідно відзначити, що трактування причинно-наслідкових зв'язків у Житецького є занадто узагальненим: так, занепад редукованих (причина) викликає повноголосся (наслідок), але механізм цього процесу залишено нез'ясованим. Звернення до тенденції відновлення вокалізму, ослабленого занепадом редукованих, є, на наш погляд, і сильною, і слабкою стороною гіпотези Житецького: намагання вченого визначити рушійні сили в самій фонетичній системі мало, безумовно, новаторський характер, проте реалізовано такий підхід занадто абстрактно та схематично. Це й призвело до того, що встановлений Житецьким причинно-наслідковий зв'язок між занепадом редукованих і повноголоссям відкинули вже Потебня та М. О. Колосов²⁷.

У працях з української лінгвістичної історіографії відзначено, що «Очерк звуковой истории малорусского наречия» є першою спробою цілісного огляду історичної фонетики української мови²⁸. Необхідно наголосити на тому, що системний підхід до мовних явищ у їхній історії Житецький реалізував насамперед шляхом поєднання в цілісній концепції розвитку вокалізму і консонантизму.

Важливо підкреслити, що вчений розглядає не лише зв'язок окремих голосних і приголосних у мовленнєвому потоці. Він досліджує зв'язок самих підсистем вокалізму і консонантизму. При цьому кожне фонетичне явище,

²² Див.: Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві. . . — С. 80–81.

²³ Житецький П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. — С. 158.

²⁴ Там же. — С. 211.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же. — С. 210–213.

²⁷ Потебня А. А. К истории звуков русского языка. — Воронеж, 1876. — Ч. 1. — С. 44–45; Колосов М. А. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка. — Варшава, 1878. — С. 261.

²⁸ Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : Навч. посібник. — К., 1991. — С. 170.

до якого звертається Житецький, органічно включене в загальну концепцію і з неї випливає. Проведене нами фронтальне вивчення історико-лінгвістичних праць XIX ст. — початку XXI ст. показує, що саме Житецькому належить пріоритет у постановці проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови і тим самим в історії слов'янських мов узагалі ²⁹.

Проте цей факт залишився непоміченим як у працях з історичної фонетики української мови та слов'янських мов узагалі, так і в дослідженнях з історії мовознавства, незважаючи на те, що студіям Житецького звичайно давали й дають високу оцінку. У зв'язку з цим варто підкреслити, що «Очерк звуковой истории малорусского наречия» є значним внеском не лише в україністику, а й у славістику: розв'язання проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму на матеріалі будь-якої слов'янської мови має велике загальнославістичне значення ³⁰.

Ще раз відзначимо, що Житецький пише саме про однобічний зв'язок вокалізму і консонантизму, а не про їх взаємодію: в історії української мови зміни в підсистемі голосних (занепад редукованих) викликали зміни в підсистемі приголосних. Твердження про зворотний вплив консонантизму на вокалізм в історії східнослов'янських (і взагалі слов'янських) мов уперше представлене в працях Шахматова, який розглядав зв'язок вокалізму і консонантизму як взаємодію (див. нижче).

Важливим у праці Житецького є встановлення стійких тенденцій до рівноваги голосних і приголосних в історії української мови ³¹. З погляду вченого, між вокалізмом і консонантизмом існують компенсаційні відношення. «Ослаблення» вокалізму, за Житецьким, спричиняється до «підсилення» консонантизму, а «підсилення» вокалізму — до «ослаблення» консонантизму. Щоправда, учений трактує це твердження дещо механістично і за різними ознаками для голосних і приголосних: «ослаблення» вокалізму полягає в скороченні кількості голосних звуків (занепад редукованих), а «підсилення» консонантизму — у вживанні в певних позиціях (у кінці слова та перед глухими приголосними) сильних (глухих) приголосних звуків. Водночас сама думка про те, що в тих чи інших сучасних слов'янських мовах (діалектах) та в їхній історії «бідний» вокалізм поєднується з «багатим» консонантизмом і навпаки, виявилася дуже продуктивною в мовознавстві XX ст. Вона стала основою поділу слов'янських мов (діалектів) на два типи — вокалічний і консонантний, які було інтерпретовано як у синхронічному, так і в діахронічному аспектах ³².

²⁹ Глуценко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст. — 30-х рр. XX ст. — С. 164.

³⁰ Там же.

³¹ Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький. — К., 1987. — С. 89.

³² Исаченко А. В. Опыт типологического анализа славянских языков // Новое в лингвистике. — М., 1963. — Вып. 3. — С. 106–121; Горшкова К. В. Соотношение вокализма и консонантизма в истории древнерусского языка // Славянская филология. — М., 1963. — Вып. 5. — С. 40–53; Горшкова К. В., Хабургаев Г. А. Историческая грамматика русского языка : Учеб. пособие для ун-тов. — М., 1981. — С. 55, 75, 84, 112; Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка : Учеб. для студентов пед. ин-тов по специальности «Рус. яз. и лит.». — 3-е изд. — М., 1990. — С. 75, 157–158, 225–228; Колесов В. В. Историческая фонетика русского языка : Учеб. пособие для вузов. — М., 1980. — С. 18, 139, 206–207; Бромлей С. В. Различия в степени вокализованности сонорных и их роль в противопоставлении центральных и периферийных говоров // Диалектография русского языка. — М., 1985. — С. 8–31;

Слід підкреслити, що у студіях, на які ми тут посилаємося, пріоритет Житецького в постановці проблеми зв'язку вокалізму і консонантизму не відзначено.

Дослідження цієї проблеми в лінгвістиці ХХ ст. дозволили виділити низку особливостей, що характеризують вокалічні та консонантні мови, і водночас установити, що «чистих» вокалічних і «чистих» консонантних мов (діалектів) не існує. Так, у статті С. В. Бромлей показано, що вокалічні говори (з різним ступенем вокальності) є в усіх східнослов'янських мовах³³. Імплицитно подібні ідеї представлено вже в Житецького: він відзначав вокалізовані приголосні в говорах усіх східнослов'янських мов і більшу поширеність цих звуків в українських говорах порівняно з білоруськими та російськими³⁴.

Зберігає актуальність і твердження Житецького про те, що відмінності між слов'янськими мовами полягають не тільки у вокалізмі, а й у консонантизмі. На думку вченого, у вокалізмі «індивідуалізм слов'янських наріч різкіше впадає в око; але аналіз малоруського консонантизму покаже нам, що й тут панують глибоко типові звукові риси, хоча значною мірою вони зумовлені перетвореннями в галузі голосних звуків»³⁵. Це видається Житецькому закономірним: «Та інакше й бути не могло: своєрідна система голосних повинна була викликати своєрідну систему приголосних звуків»³⁶.

Подальшого поглиблення й поширення отримала також ідея Житецького про провідну роль вокалізму в процесі перетворення систем вокалізму і консонантизму слов'янських мов: саме зміни в підсистемі голосних (занепад редукованих) викликали подальші зміни як у підсистемі голосних, так і в підсистемі приголосних. З погляду Житецького, для «спільноруської» епохи було характерне «процвітання глухих голосних»³⁷. Цей час і був періодом відносної рівноваги вокалізму і консонантизму у фонетичних системах слов'янських мов. Прямо на це Житецький не вказує, проте ця теза представлена в ученого імплицитно: вона органічна для системи ідей Житецького.

Необхідно підкреслити, що сучасники й однодумці Житецького Потебня та Колосов не завжди були достатньо об'єктивними в оцінці ряду тверджень ученого. Зокрема, як відзначають дослідники, Потебня зосередив увагу майже виключно на недоліках праці Житецького³⁸. На притаманне Житецькому системне трактування явищ історії української мови вказував Колосов, проте результати, отримані Житецьким, Колосов оцінював як лише негативні: «Книжці п. Житецького не можна відмовити в цілісності системи й послідовності в проведенні основних думок. Але думки ці нічим не доведені та є науковим упередженням. Такою є, напр., думка його про доісторичну давність “підляських” дифтонгів»³⁹. Отже, Колосов, справедливо критикуючи Житецького за обмеженість історичного підходу до мовних явищ, не

Историческая типология славянских языков : Фонетика, словообразование, лексика и фразеология. — К., 1986. — С. 34–39.

³³ Бромлей С. В. Знач. праця. — С. 23–24, 27–31.

³⁴ Житецький П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. — С. 211.

³⁵ Там же. — С. 145.

³⁶ Там же.

³⁷ Там же. — С. 67.

³⁸ Плечинда В. П. Знач. праця. — С. 96.

³⁹ Колосов М. А. Знач. праця. — С. 261.

дає об'єктивної оцінки досягненням Житецького в дослідженні системного характеру змін у мові.

Очевидно, суворість цих оцінок можна пояснити тим, що історичний зв'язок вокалізму і консонантизму в концепції Житецького виступає значною мірою в занадто загальному та схематичному вигляді. Обмеженість системного підходу до мовних явищ виявилася, зокрема, у припущенні для російської та білоруської мов, де збережено етимологічні [o], [e] в нових закритих складах (на відміну від української мови), двох протилежних процесів: спочатку подовження [o], [e] з наступною дифтонгізацією, а потім монофтонгізації дифтонгів і переходу подовжених [ō], [ē] в неподовжені голосні ⁴⁰.

Неаргументованість цієї гіпотези викликала негативну оцінку сучасників Житецького. Під впливом критики Потебні, Колосова, В. Ягича ⁴¹ Житецький відмовився від твердження про «спільноруський» характер дифтонгізації [ō], [ē], погодившись із Ягичем у тому, що «спільноруським» було лише подовження [o], [e] ⁴². Проте, на думку Потебні, сучасні східнослов'янські мови не мають фактів, які свідчили б про «спільноруський» характер подовження [o], [e] в нових закритих складах: подовження цих голосних на східнослов'янському півдні можна реконструювати, спираючись на українські форми типу *куонь* «кінь», але, зокрема, у південноросійському наріччі «таких виразних слідів подовження» немає ⁴³.

Отже, Житецький реконструював системи архетипів і системи фонетичних законів з подібним механізмом (об'єднаних спільною причиною). Завдяки цьому історія фонетичних систем східнослов'янських мов виступає як ланцюг причинно пов'язаних фонетичних процесів на рівні підсистем (вокалізм і консонантизм). Це й зумовило те, що концепція зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови Житецького зберегла актуальність у мовознавстві XX–XXI ст.

Тезу Житецького про зв'язок вокалізму і консонантизму в історії української мови успадкував Шахматов. Як зазначалося вище, є вагомими підстави вважати, що Шахматов, розробляючи проблему взаємодії вокалізму і консонантизму в історії слов'янських (насамперед східнослов'янських) мов (одну з центральних проблем історичної фонетики), брав до уваги передусім концепцію зв'язку вокалізму і консонантизму в історії української мови Житецького, хоча прямих вказівок на це в працях Шахматова немає.

З орієнтацією на системний характер фонетичних змін була пов'язана вимога Шахматова «розглядати однорідні явища, що залежали у своєму походженні від однієї спільної причини та виникли в один і той же час, не поодинокі, а разом, у зв'язному викладі» ⁴⁴.

⁴⁰ Глущенко В. А. Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві XIX ст. — 30-х рр. XX ст. — С. 166–167.

⁴¹ Потебня А. А. Зазнач. праця. — С. 46–47; Колосов М. А. Зазнач. праця. — С. 261; Jagić V. [Рец. на:] P. Žiteckij, Grundriss einer Lautgeschichte des kleinrussischen Dialektes, Kiev // Archiv für slavische Philologie. — 1877. — Bd 2. — S. 348–363.

⁴² Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // Житецький П. Г. Вибрані праці : Філологія. — К., 1987. — С. 108–109.

⁴³ Потебня А. А. Зазнач. праця. — С. 47.

⁴⁴ Шахматов А. А. [Рец. на:] J. Gebauer. Historická mluvnice jazyka českého. Díl. 1. V Praze a ve Vidni, 1894. Díl. 3. V Praze a ve Vidni, 1896 // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. — 1900. — Т. 66. № 6. — С. 35.

Звідси можна зробити висновок, що Шахматов ставив завдання реконструкції системи однорідних (паралельних) фонетичних законів, які об'єднані спільною причиною та діють у певний період розвитку мови. Практичним утіленням цієї вимоги й стала насамперед його концепція взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов ⁴⁵.

Одним із значних досягнень слов'янського порівняльно-історичного мовознавства XIX ст. стало відкриття П. Ф. Фортунатовим першої та другої палаталізацій задньоязикових приголосних, а І. О. Бодуеном де Куртене — третьої палаталізації задньоязикових у праслов'янській мові ⁴⁶.

Здійснення в праслов'янській мові перехідного пом'якшення задньоязикових у позиції перед голосними переднього ряду (а у випадку третьої палаталізації — після голосних переднього ряду) примусило Фортунатова висунути припущення, що праслов'янські губні та передньоязикові також пом'якшувалися перед передніми голосними, але палаталізація була неповною (до ступеня «напівм'якості») ⁴⁷.

З нашого погляду, сама ідея палаталізації приголосних будь-якого місця творення в праслов'янській мові виникла у Фортунатова із системних міркувань: палаталізація задньоязикових у праслов'янській — очевидний факт, але вибірність задньоязикових не знаходить пояснення, тому необхідно припустити, що палаталізації зазнавали й приголосні іншого місця творення — передньоязикові та губні.

Безперечно, висновок про палаталізацію всіх приголосних праслов'янської мови в зазначеній позиції став твердженням глобальної важливості. Воно було прийняте Шахматовим і обґрунтоване в багатьох його працях ⁴⁸.

Проте Шахматов не зупинився на цій тезі. Системний підхід до мовних явищ дозволив йому зробити подібний висновок щодо впливу на приголосні голосних заднього ряду.

Як фонетичний закон, паралельний законам палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду, Шахматов реконструював закон лабіалізації (лабіовеляризації) приголосних перед голосними заднього ряду (ці закони, з погляду дослідника, діяли в «передісторії» східнослов'янських мов). Реконструкція закону лабіалізації (лабіовеляризації) приголосних перед голосними заднього ряду стала оригінальним внеском Шахматова в компа-

⁴⁵ Глушенко В. А. Систематизація мовного матеріалу в працях О. О. Шахматова // Мовознавство. — 2014. — № 3. — С. 68.

⁴⁶ Фортунатов Ф. Ф. Сравнительная фонетика индоевропейских языков : Краткий очерк // Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды : В 2 т. — М., 1956. — Т. 1. — С. 398–400, 413–416; Бодуэн де Куртене И. А. Два вопроса из учения о «смягчении», или палатализации, в славянских языках // Отд. отд. из Учен. зап. Юрьев. ун-та, 1893. — Юрьев, 1893. — № 2. — С. 14–17.

⁴⁷ Фортунатов Ф. Ф. Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка // Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды : В 2 т. — М., 1957. — Т. 2. — С. 18.

⁴⁸ Шахматов А. А. Русский язык : Лекции, читан. в Моск. ун-те. 1890–91 ак. г. [Литограф. изд. — М., 1890–91]. — С. 149; Шахматов А. А. Исследования в области русской фонетики. — Варшава, 1893. — С. 13–16; Schachmatov A. Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor *e* und *i* verloren ging // Archiv für slavische Philologie. — 1903. — Bd 25. — S. 225; Шахматов А. А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1908–9 уч. г.) : Введение. — 2-е [литограф.] изд. — СПб., 1910–11. — Ч. 1. — С. 15; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. — М., 2002. — С. 59–60; Шахматов А. А. Краткий очерк истории русского языка : Лекции, читан. в Петроград. ун-те в 1918–19 уч. г. // Архив Российской АН. — СПб. — Ф. 134. — Оп. 1. — Ед. хр. 334. — Л. 23.

ративістику. Зазначивши паралелізм цих законів, Шахматов увів в історичну фонетику слов'янських мов поняття акомодатії приголосних наступним голосним⁴⁹.

Поряд з регресивною акомодатією приголосних Шахматов реконструював і прогресивну палаталізацію та лабіалізацію приголосного [ɾ] у праслов'янських (у ранніх працях — прасхіднослов'янських) «дифтонгічних сполученнях» [eɾ], [ɣɾ], [oɾ], [ʏɾ] (у термінології Шахматова — «спільнослов'янських», «спільноруських»)⁵⁰.

Отже, фонетичні закони палаталізації та лабіалізації (лабіовеляризації) учений об'єднав як такі, що мають спільну причину — вплив голосних переднього або заднього ряду на приголосні в межах складу.

Паралельними в інтерпретації Шахматова є й такі реконструйовані ним фонетичні закони, як [e] > [ä] носове > [a] > [a], [e] > [ö] > [o], [ɣ] > [ü] > [o], [e] > [ä] > [a], [ē] > [ä] довге > [a]. Не торкаючись питання хронології цих процесів, їхніх етапів, відзначимо, що їх було об'єднано як V-депалаталізації, в основі яких лежить спільна причина — «дисиміляція» з попередніми м'якими приголосними, що стали м'якими саме внаслідок впливу голосних переднього ряду [e], [e], [ē], [ɣ], тобто в результаті дії закону палаталізації приголосних перед голосними переднього ряду⁵¹.

Цілком імовірно, що саме системні міркування примусили Шахматова реконструювати поряд з V-депалаталізацією паралельний процес V-делабіалізації⁵².

На думку Шахматова, лабіалізація приголосних у праслов'янській мові відбулася до переходу [u] довгого в [y] довге та [u] короткого в [ɣ] — нелабіалізовані голосні середнього ряду⁵³. Це дозволяє зробити висновок: у концепції Шахматова імпліцитно міститься припущення, що лабіалізація приголосних перед голосними заднього ряду була викликана делабіалізацією голосних⁵⁴.

⁴⁹ Глущенко В. А. А. А. Шахматов и проблемы русской исторической фонетики // Филол. науки. — 1987. — № 3. — С. 38; Глущенко В. А. Принципы порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві... — С. 157.

⁵⁰ Шахматов А. А. К истории звуков русского языка : Смягчен. согласные // Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности. — 1901. — Т. 67. № 7. — С. 48–49; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. — С. 35, 44, 47–48, 62–63; Шахматов А. А. Краткий очерк истории русского языка. — Л. 22 об.

⁵¹ Шахматов А. А. Русский язык // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — С. 571; Шахматов А. А. К истории звуков русского языка... — С. 21–23, 29–30, 34–35, 38, 44–45; Шахматов А. А. Курс истории русского языка (читан в С.-Петербургском ун-те в 1909–10 уч. г.) : Очерк истории звуков русского языка. [— Литограф. изд. — СПб., 1909–10]. — Ч. 2. — С. 16–18, 44–45; Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. — С. 117–119, 126, 134, 136.

⁵² Глущенко В. А. Принципы порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві... — С. 164.

⁵³ Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. — С. 134. Цього висновку вчений дійшов не відразу. Раніше, розглядаючи деякі фонетичні явища західнослов'янських мов і дотримуючись твердження про те, що лабіалізовані приголосні виникли після розпаду праслов'янської мови, Шахматов писав про лабіалізацію приголосних «перед голосними о, о, и, ъ, у», що відбулася в «західнослов'янську епоху» (див.: Шахматов А. А. К истории звуков русского языка : О полногласии и некоторых других явлениях. — СПб., 1903. — С. 10).

⁵⁴ Глущенко В. А. А. А. Шахматов и проблемы русской исторической фонетики. — С. 43.

Отже, депалаталізація та делабіалізація голосних у концепції Шахматова виступають як процеси паралельні, однорідні⁵⁵.

Таким чином, Шахматов розробив твердження про характерну для праслов'янської та «спільноруської» мов тенденцію до однорідності звуків у складі з погляду передньої або непередньої артикуляції. Тим самим, як відзначає В. В. Мартинів⁵⁶, було висловлено ідею складового сингармонізму (хоча сам цей термін пізнішого походження).

Оригінальним внеском у компаративістику стало твердження Шахматова про перерозподіл тембру між голосними і приголосними в межах складу, про передачу тембру від голосних попереднім приголосним (процеси палаталізації та лабіалізації приголосних, депалаталізації та делабіалізації голосних) і від приголосних сусіднім голосним (процеси лабіалізації голосних і делабіалізації приголосних) в різні періоди «передісторії» та історії слов'янських мов.

Ця теза поширилася в слов'янському порівняльно-історичному мовознавстві. Вивчення слов'янських V-депалаталізацій із активним залученням типологічних даних дозволило істотно уточнити подану Шахматовим хронологію цих процесів. Було встановлено, що V-депалаталізації в слов'янських мовах пов'язані з виникненням м'яких (палаталізованих) приголосних фонем, тобто зі становленням кореляції приголосних за м'якістю / твердістю, що виникла після занепаду редукованих голосних.

У концепції Шахматова імпліцитно міститься трактування V-депалаталізації та V-делабіалізації як показників самостійності ознак палаталізованості та лабіалізованості (лабіовеляризованості) приголосних.

У працях Шахматова фактично йдеться про те, що в східнослов'янських мовах ознака палаталізованості закріпилася за приголосними, а в голосних ознака ряду стала позиційною. Якщо в праслов'янській і «спільноруській» мовах була наявна акомодация приголосних попереднім (а в деяких випадках — і наступним) голосним переднього ряду, то в російській мові в результаті змін у системах вокалізму і консонантизму розвинулася акомодация голосних сусіднім палаталізованим приголосним і [j] ([i] нескладовому). Отже, Шахматов заклав основи твердження про яскраво виражений консонантний характер сучасної російської мови, набутий нею внаслідок еволюції вихідної системи з пануванням вокалізму⁵⁷.

Вивчення праць сучасників Шахматова свідчить, що тезу про акомодацию приголосних наступним голосним прийняли тільки однодумці вченого М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, С. М. Кульбакін і Б. М. Ляпунов⁵⁸. Лише в пра-

⁵⁵ Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві... — С. 159.

⁵⁶ Мартынов В. В. Славянская и индоевропейская аккомодация. — Минск, 1968. — С. 51.

⁵⁷ Глуценко В. А. Шахматов о переогласовке гласных переднего ряда в истории восточнославянских языков // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : Научно-методич. сб. — Славянск, 2004. — Вып. 12. — С. 27.

⁵⁸ Дурново Н. Н. Лекции по истории русского языка, читанные осенью 1907–8 ак. г. в Московском ун-те. — М., 1907–1908. — С. 99–101, 156; Будде Е. Ф. Лекции по истории русского языка. 1906/7 ак. г. — Казань, 1907. — С. 89–97, 111, 115; Кульбакин С. М. История русского языка. Краткая фонетика : Из лекций, читан. в 1909–10 уч. ак. г. — Х., 1909–1910. — С. 53–56; Ляпунов Б. М. Памяти академика А. А. Шахматова : Обзор его лингвист. тр. // Отд. Отг. из Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности, 1923, 1924. — Т. 28, 29. — Ленинград, 1925. — С. 64.

цях учених Московської школи можна знайти в зазначений період і посилення на шахматовські V-депалаталізації⁵⁹. Проте в пізніших узагальнювальних працях Дурново та Кульбакіна про лабіалізацію приголосних взагалі не йдеться, а окремі V-депалаталізації розглянуто як процеси невзаємопов'язані, ізолювані⁶⁰.

Подальшого поглиблення шахматовська концепція не одержала, що можна пояснити гіпотетичністю її тверджень (джерелом цієї концепції стали майже виключно сучасні діалектні дані).

Отже, сучасники Шахматова недооцінили його концепцію взаємодії вокалізму і консонантизму в історії східнослов'янських мов.

По-справжньому її було оцінено лише з фонологічних позицій.

З виникненням історичної фонології твердження Шахматова про дуже ранню (періоду відносної єдності праслов'янської мови) акомодацию (не тільки палаталізацію, а й лабіалізацію) приголосних голосним у межах складу підтримав ряд лінгвістів⁶¹. Воно, «як зерно, принесло свої плоди в цілій серії нових найвизначніших узагальнень і відкриттів»⁶²: Якобсон, перепи-савши цю тезу в термінах фонології, прийшов до висновку про наявність тембрової кореляції складів і складового сингармонізму в праслов'янській мові⁶³ (як відзначає Журавльов, тезу про відмінність твердих і м'яких складів у праслов'янській мові висунув Бодуен де Куртене⁶⁴, проте Якобсон сформулював її незалежно від засновника Казанської школи⁶⁵). Виникає термін *силабема*⁶⁶. Введення поняття групового сингармонізму⁶⁷ дозво-лило висунути й обґрунтувати тезу про трансформацію групового сингар-монізму в складовий у праслов'янській мові та пов'язати це з дією закону відкритого складу⁶⁸. Повна реалізація цього закону (першим на помітний вплив закону відкритого складу в праслов'янській мові вказав Г. А. Ільїн-ський⁶⁹) спричинилася до руйнування сингармонізму, до розпаду груп-

⁵⁹ Дурново Н. Н. Знач. праця.— С. 157–161; Будде Е. Ф. Знач. праця.— С. 91; Кульбакин С. М. Знач. праця.— С. 54–56.

⁶⁰ Дурново Н. Н. Очерк истории русского языка.— М. ; Ленинград, 1924.— С. 151–152, 170, 203; Кульбакин С. М. Украинский язык : Краткий очерк ист. фонетики и морфологии.— Х., 1919.— С. 27–28, 30–32.

⁶¹ Jakobson R. Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves // Travaux du Cercle linguistique de Prague.— 1929.— Т. 2.— Р. 8, 20–23; Martinet A. Économie des changements phonétiques : Traité de phonologie diachronique. — Berne, 1955. — Р. 356; Журавлев В. К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке // Вопр. языкознания.— 1961.— № 4.— С. 33–45; Мартынов В. В. Знач. праця.— С. 32–42, 168.

⁶² Журавлев В. К. Наука о праславянском языке...— С. 468.

⁶³ Jakobson R. Op. cit.— Р. 8, 20–23.

⁶⁴ Baudouin de Courtenay J. Dzieła wybrane.— Warszawa, 1976.— Т. 3.— С. 69.

⁶⁵ Журавлев В. К. Наука о праславянском языке...— С. 468.

⁶⁶ Аванесов Р. И. Из истории русского вокализма : Звуки *i* и *y* // Вестн. Моск. ун-та.— 1947.— № 1.— С. 41–57.

⁶⁷ Петрович Э. О некоторых сходствах между румынской и славянской фонематическими системами // Slavia.— 1959.— Roč. 28. Seš. 1.— С. 12–19.

⁶⁸ Журавлев В. К. Развитие группового сингармонизма в праславянском языке : Опыт диахронич. фонологии.— Минск, 1963.— 46 с.

⁶⁹ Ильинский Г. А. [Рец. на:] О. Huger. Uvod do dějin jazyka českého. Praha, 1924 // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности.— 1926.— Т. 31.— С. 349.

фонем і — пізніше — силабем. Це викликало занепад редукованих ⁷⁰, який сприяв формуванню кореляції приголосних за м'якістю / твердістю. З виникненням у частині слов'янських мов цієї кореляції й пов'язані слов'янські V-депалаталізації ⁷¹. У пошуках вихідного пункту зазначених явищ процес лабіалізації приголосних і дотичні до нього процеси делабіалізації голосних і виникнення протетичного [u] нескладового пов'язують із сатемовою палаталізацією та генезисом слов'янського [x] ⁷².

Отже, у дослідженні глобальних процесів історії фонетичних систем східнослов'янських (і взагалі слов'янських) мов історична фонологія пішла вказаним Шахматовим шляхом пошуку єдиних пояснень для низки фонетичних змін, що дозволило експлікувати історію фонетичної (фонологічної) системи як ланцюг причинно пов'язаних фонетичних процесів. Цікаво відзначити, що В. І. Постовалова ілюструє цю тенденцію розвитку історичної фонології саме «спробою побудови єдиного пояснення трьох явищ у слов'янських мовах — палаталізації, збігу [o] з [a] та закону відкритих складів» у студіях Журавльова ⁷³.

Свою актуальність для сучасної компаративістики зберігають як концептуальні твердження Житецького й Шахматова, так і спостереження вчених над конкретними явищами. Окремі недоліки досліджень цих компаративістів, пов'язані з розкриттям механізму та хронологізацією мовних процесів, не знижують ваги їхніх праць для лінгвістики. Завдання сьогодні полягає в поглибленні концепцій Житецького й Шахматова, в усуненні їхніх протиріч і в розв'язанні завдань, поставлених лінгвістами минулого, з урахуванням досягнень сучасного мовознавства.

Перспективи подальших лінгвоісторіографічних розвідок ми вбачаємо в детальному розкритті шляхів дослідження вокалізму і консонантизму слов'янських мов у генетичному й типологічному аспектах упродовж XX ст. — початку XXI ст.

V. A. HLUSHCHENKO

P. H. ZHYTETS'KYI AND A. A. SHAKHMATOV FROM A METHODOLOGICAL PERSPECTIVE

The author dwells on the common features of P. H. Zhytets'kyi's and A. A. Shakhmatov's methodological researches and claims that Shakhmatov followed not only F. F. Fortunatov's (his immediate teacher) and O. O. Potebnia's doctrine but also Zhytets'kyi's one. First of all, it concerns the systematic approach to language phenomena in their evolution, which was best realized in the concept of vocal and consonant interaction

⁷⁰ Журавлев В. К. Из истории вокализма в праславянском языке позднего периода // *Вопр. языкознания*. — 1963. — № 2. — С. 8–19; Журавлев В. К. Наука о праславянском языке... — С. 483–484.

⁷¹ Van Wijk N. La genèse de la mouillure des consonnes dans les langues slaves // *Slavia*. — 1937. — Roč. 15. Seš. 1. — S. 27–33; Martinet A. *Op. cit.* — P. 480–483; Furdal A. Rozpad języka prasłowiańskiego w świetle rozwoju głosowego. — Wrocław, 1961. — S. 47–55; Калынь Л. Э. Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках. — М., 1961. — С. 19–20; Мартынов В. В. Знач. праця. — С. 31, 52–55; Чэжман В. М. Гісторыя проціпастаўленняў па цвёрдасці — мяккасці ў беларускай мове. — Мінск, 1970. — С. 72–78.

⁷² Журавлев В. К. Наука о праславянском языке... — С. 484.

⁷³ Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания : Опыт логики-методолог. анализа. — М., 1978. — С. 171.

in the history of the Slavic languages. Above all, it was this concept, according to the article, in which Shakhmatov takes Zhytets'kyi's methodological priorities as the ground.

The analysis of Zhytets'kyi's «Essay on the Sound History of the Ukrainian Language» in the context of comparative linguistics of late XIX ct. — early XX ct. proves that the priority in setting the problem of vocal and consonant interrelation in the history of Eastern Slavic (and wider — Slavic) languages belongs to Zhytets'kyi.

Claims concerning the inverse impact of consonants on vocals were first suggested in Shakhmatov's researches, who considered connection of vocals and consonants in the history of the Slavic languages as mutual interaction.

Keywords: P. H. Zhytets'kyi, A. A. Shakhmatov, Slavic languages, Eastern Slavic languages, vocals, consonants, connection, interaction.

САКРАЛЬНІСТЬ І САКРАЛІЗАЦІЯ В СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКИХ ГОВІРКАХ ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ ЗОНИ. II ¹

У статті продовжено дослідження сакральних і сакралізованих елементів світосприймання, яке сформувалося в носіїв середньополіських говірок, що справдавна органічно поєднували релігійність із елементами узвичаєної духовної культури.

Визначено дії, способи виконання дій, ознаки, слова, думки, звуки, темпоральні, локативні та квантитативні поняття, засвідчені в середньополіських говірках Чорнобильської зони як сакральні чи сакралізовані, простежено особливості їх номінації. З'ясовано специфіку взаємодії світського й сакрального, розглянуто процеси сакралізації.

Ключові слова: говірки Чорнобильської зони, номінація, сакральне, сакралізоване, сакралізація.

Пропонована увазі читача стаття продовжує презентацію й дослідження сакральних і сакралізованих елементів світосприймання, які засвідчені в говірках Чорнобильської зони ². Предметом аналізу в цій розвідці є сакральні й сакралізовані дії, способи виконання дій, ознаки, слова, думки і звуки, темпоральні, локативні і квантитативні поняття.

Сакральними (від лат. *sacer* — священний), наділеними Божою благодаттю, крім релігійної віри, таїнств, церкви, осіб, зведених у священницький сан, та речей, якими вони послуговуються, є дії, способи виконання дій, слова, звуки й думки, а також темпоральні, локативні й квантитативні поняття,

¹ Початок див.: Москаленко Л. А. Сакральність і сакралізація в середньополіських говірках Чорнобильської зони // Мовознавство. — 2019. — № 3. — С. 56–71.

² Москаленко Л. А. Із номінації деяких понять традиційної духовної культури // Говірки Чорнобильської зони. Системний опис. — К., 1999. — С. 167–177; Москаленко Л. А. Деякі демонологічні персонажі та їх номінація у поліських говірках (на матеріалі говірки с. Чистоголівка Чорнобильського р-ну Київської обл.) // Народознавство. — К., 1999 — № 53–55. — С. 19–20; № 56–57. — С. 12–14; Москаленко Л. А. Назви християнських свят, постів, днів пам'яті святих як засіб темпорального членування дійсності в говірках Чорнобильської зони // Волинь–Житомирщина: Історико-філолог. зб. з регіон. проблем. — Житомир, 2013. — № 24. — С. 68–78; Говірки Чорнобильської зони : Тексти / Упоряд. П. Ю. Гриценко, Н. П. Прилипка, О. А. Малахівська, Л. А. Москаленко, Л. Г. Анісімова, Ю. І. Бідношия, С. П. Гриценко, Л. В. Дика, М. В. Поїстогова, Л. В. Рябець. — К., 1996. — 358 с.; Говірка села Машеве Чорнобильського району : Тексти / Уклад. Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика. — К., 2003. — Ч. 1. — 456 с.; Говірка села Машеве Чорнобильського району : Тексти / Уклад. Г. В. Воронич, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар. — К., 2003. — Ч. 2. — 608 с.; Говірка села Машеве Чорнобильського району : Матеріали до Лексичного атласу української мови / Уклад.: Ю. І. Бідношия та ін. — К., 2003. — Ч. 3. — 225 с.; Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 4: Матеріали до Поліського етнолінгвістичного атласу / Уклад. Ю. І. Бідношия, Г. В. Воронич, Л. В. Дика, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар. — К., 2005. — 704 с.

що належать до релігійного культу чи пов'язані з ним. Сакральне, на відміну від світського, є релігійно санкціонованим³. Однак у реальному житті внаслідок постійної взаємодії сакрального й світського нерідко відбувається як сакралізація світських предметів і понять, так і десакралізація предметів і понять релігійного культу, а поняття сакрального (сакраментального — від лат. *sacramentum* 'клятва, присяга') розширюється від поняття 'який стосується релігійного культу; обрядовий, ритуальний' до поняття 'який дуже цінують, оберігають; священний, заповітний' (СУМ IX, 17).

Сакралізація поєднує процес активного відтворення традиційного сакрального комплексу духовної культури із процесом енергійного поширення релігійного санкціонування на сферу секулярної культури й інорелігійні феномени. Ступінь і сфера сакралізації залежать від детермінант існування й відтворення релігії (її соціумних основ, психологічних факторів, гносеологічної зумовленості), а також від суб'єктивних чинників поширення сакральності (діяльності церкви, релігійного виховання й освіти). Сакралізація виявляється в перетворенні когось чи чогось на предмет поклоніння, наділенні когось чи чогось сакраментальними властивостями. Одним із наслідків взаємодії сакрального і світського є також десакралізація — процес нівеляції, зникнення сакральності, яку традиційно мали предмети чи поняття релігійного культу, а також раніше сакралізовані позарелігійні предмети чи поняття. Процеси сакралізації й десакралізації жваво відбувалися й на теренах побутування середньополіських говірок північного наріччя української мови. Дефініція кола сакральних, сакралізованих чи десакралізованих дій, способів виконання дій, ознак, слів, звуків, думок, темпоральних і квантитативних понять, що засвідчені в середньополіських говірках Чорнобильської зони, а також з'ясування причин і наслідків процесів сакралізації та десакралізації, безперечно, будуть мати евристичну цінність і стимулюватимуть нові пошуки.

Сакральні й сакралізовані дії та їх номінація. Сакральні дії — це санкціоновані церквою дії, які виконує служитель культу (сакральна особа) — священник (*бат'ушко, поп, св'ащ'ч'ен'ік*), який, зокрема:

1) править Службу Божу (*п'рав'іт'* (С) (ГЧЗТ⁴, 326)) в церкві та за її межами: *бат'ушко пап'рав'іт'* (Р) (там же, 118);

2) молиться (*проти'тає [мо'л'ітву]*) (С) (там же, 326);

3) освячує (*с'в'ат'іт'*) певні предмети (хату, хлів, подвір'я тощо): *хто бат'ушка гу'кає <...> шоп посв'ат'іт'* (С) (там же, 326);

4) здійснює обряд хрещення (*х'р'ест'іт'*, *п'ер'ехр'ес'т'іт'*), а також хрестить 'кладе знак хреста на когось / щось' (*х'р'ест'іт'*). Обряд хрещення носії досліджуваних говірок прагнули провести якнайшвидше після народження дитини, оскільки здійснювані сакральною особою сакральні дії були спрямовані на багатоаспектний захист немовляти: і від хвороб, і від зурочення (*ў'рок'іў*), і від «нечистих», «недобрих» різних рангів: *д'іт'атко на'род'і-ца дак ста'райуци ху'ч'іі'ю'го п'ер'ехр'ес'т'іт' <...> бо бу'ває ж у'с'акого/ хто йо з'нає/ ц'е ж ма'л'утка* (Р) (там же, 117).

Окремі сакральні дії виконують і несакральні особи, зокрема хрестяться й моляться у звичайні дні й у критичних ситуаціях усі віруючі поліщуки: *а йа поїду помо'л'ен'ку/ пр'і'ду ў'хату/ п'ер'ехреш'чус'* (Мш) (ГМ–1, 86). Ці дії використовують і для захисту від різних «недобрих». Так, на Русальний

³ Суярко В. Сакральне // Релігієзнавчий словник. — К., 1996. — С. 289.

⁴ Список скорочень див. у кінці статті.

тиждень старші жінки читають спеціальні молитви й хрестяться, щоб захиститися від русалок, які напали на їхній курінь, бо діти, порушивши заборону, гойдалися в лісі на гойдалках після заходу сонця (у час, коли вже ходять русалки): *там бу́ла і́ баба К'л'ім'іха/ і та'к'іх от ста'р'іх ба'гато баб/ да'ваї вас'р'есни'їе ма'л'ітви' ма'л'іца/ да'ваї у'же хрес'т'іца ўс'е <...> і йа'но та'ди пагу'ло зноў і пагу'ло і пагу'ло так йак о'то на тийе/ на Хатк'і/ ў ту с'тора'ну/ ну ат'кул' і'їхало/ ту'ди і па'їе'хало* (Рч) (ГЧЗТ, 121).

Несакралізовані особи також можуть виконувати дії із сакральними предметами. Вони, зокрема:

1) кладуть у домовину покійному свічку, щоб із нею він вставав на Страшний суд: *с'в'еч'ечку клал'і/ шо б'і то/ йак бу'де ст'рашний суд/ дак буд'е ма'ма ўста'ват'/ на ст'рашний суд/ да с'в'еч'ечку т'р'еба па'л'іт' (Ч)* (там же, 191);

2) запалюють на могилах своїх родичів свічки, щоб пом'янути померлих: *с'в'ечку б'рал'і// за'пал'ім с'в'ечечку на ма'г'ілк'і* (Р) (там же, 118);

3) кроплять освяченою водою хату (знадвору й усередині), щоб захистити її та господарів від «недоброго»: *пос'в'ашчену'у ц'і'їейу во'до'у/ по'кроп'іт' (С)* (там же, 326).

Сакралізованими на території побутування говірок Чорнобильської зони є дії, що асоціативно пов'язані з їхніми результатами. Це, зокрема, дії зі значеннями:

1) завивати (*зов'і'ват'*). Завивання хусткою молодої набуває сакральності у весільному обряді, оскільки символізує перехід дівчини до стану жіноцтва: *та'д'і заў'їут' м'е'а'н'е/ та йак ба'бу ста'ру ўже заў'їажут' (Ч)* (там же, 182); *ко'да кон'чайеца у'с'е ч'істо/ зов'і'вайут' моло'а'ду/ сн'і'ма'їут' с'н'і'їе в'е'нок/ зов'і'вайут' у'пло'ток* (Мш) (ГМ–3, 95);

2) замикати (*зам'і'кат'*). Підпирання дверей хліва бороною з навішаними на її гострі зубці стеблами кропиви, яка теж є оберегом від відьом, сакралізується, зокрема, в ніч на Купала, коли, на думку носіїв досліджуваних говірок, відьми здатні «попсувати» корів (зменшити в корів кількість молока, викликати захворювання тощо): *прот' Ку'палного І'вана/ Ку'пални І'ван/ це ж' в'ід'ми хо'дет'/ дак ко'рови зам'і'кал'і/ шо'б/ шо'б не' ў'л'і'зла в'ід'ма* (С) (ГЧЗТ, 286);

3) обливати (*абл'і'ват'*). Звичайна вода й обливання нею набувають сакральних ознак на Русальний тиждень: обливаючи водою з криниць тих, хто повертається додому після проводів русалок, намагаються ви́кликати (і викликають! — Л. М.) дощ: *га'тов'е'ц'х'ло'пци' на 'каждом ка'лод'аз'і там те/ в'ед'ро ста'нов'ат'і це йак да'хоз'е'ц' ўже йак і'ду'ц' із'к'ла'дб'ішч/ абл'і'вайу'ц' ва'о'дої/ шо'б дошч і'шоў/ бу'ло і та'к'е/ і бу'ло та'к'е// шо шо і'д'е'їст'в'іт'ел'но/ чи' ат та'го чи' н'е та'го/ йак руба'н'е дошч/ н'е бу'ло н'е бу'ло/ па'том йак руба'н'е дошч дак да'дому н'р'і'д'еш'мо'кри' (Рч)* (там же, 127);

4) напувати, давати випити (попити) (*па'н'іт'*). Випивання води разом із «змитою» нею хворобою сакралізується під час лікування худоби від «псування» відьмами. Воду, якою обмили хвору («попсовану» відьмами) корову, дають їй випити, вважаючи, що так можна знищити хворобу, яка «знаходиться» в цій воді: *по'м'і'їеш'ї'їе/ м'е'ж'ду ру'є по'м'і'їеш' і ўс'у с'пи'ну з'м'і'їеш/ і да'с'і па'н'іт' йа'го/ ад'л'е'ч'іш* (Р) (там же, 76).

Сакралізованими є також дії, які виконують сакралізовані особи (знахари, ворожки) зі значеннями:

1) лікувати 'лікувати замовляннями' (*л'е'ч'і'л'і* (Д) (там же, 29), полікувати (*па'л'е'ч'іт'* (Р) (там же, 117), шептати (*шен'там'* (Д) (там же, 29)).

Сакралізується переважно лікування хвороб (особливо дитячих), причина виникнення яких незрозуміла і які лікують люди, що володіють особливими (інколи надприродними) можливостями: *бу¹вайє й хва¹роби¹ у¹с¹ак¹іє і пал¹е¹ч¹іт¹ д¹іт¹атко ж т¹реба/ пале¹ч¹іт¹ к¹ри¹кси¹ іа¹к¹іє ж о¹то/ д¹іт¹а кр¹і¹ч¹іт¹/ дак к¹ри¹кси/ л¹е¹чат¹ же шоб с¹пало д¹іт¹атко (Р) (там же, 117); од¹на у нас к¹р¹іє¹нко тут л¹гарно л¹е¹ч¹іла (Мш) (ГМ–1, 348);*

2) знати (знат¹) ‘володіти спеціальними знаннями’: *а ч¹і йон шо знау¹/ ч¹і¹у Гос¹под¹ св¹е¹л¹т¹ ії з¹нає (Д) (ГЧЗТ, 28);*

3) уміти (м¹ел¹і ‘умілі’) ‘мати надприродні вміння і виконувати потрібні дії для досягнення необхідного результату’.

Назви окремих дій, що сакралізуються в сімейній обрядовості, мають особливо виразну опозиційну семантику, пов’язану із роз’єднанням — поєднанням. Найчіткіше така опозиційність виявляється в назвах дій, які супроводжують обряди сватання й весілля:

1) роз’єднати (перерізати, розрізати навпіл). Дія розрізання, поділу сакралізується в обряді сватання. Поділ хліба на дві частини, одну з яких залишають у хаті для сватів, а другу виносять дівчатам (дружкам), що стоять під вікнами, символізує, очевидно, кінець періоду дівування (життя в сім’ї батьків) й згоду на перехід до сімейного життя (часто в сім’ї чоловіка): *би¹ре напил пири¹ризує/ от/ а моло¹дїє | д¹е¹вочки сто¹їат¹ за ок¹ном/ д¹ружк¹і/ в¹інос¹іт¹ іїм поло¹в¹іну/ о/ а поло¹в¹іну оста¹л¹ає на стол¹і сва¹там (С) (там же, 300). Семантика роз’єднання (поділу життя на дві частини: з батьками — без батьків, з дівчатами-товаришками — з чоловіком) поєднується, безперечно, із семантикою незворотності цього процесу і всього з ним пов’язаного (згадаймо приказку *одрізана скиба од хліба*. — Л. М.). Це підтверджує й опозиція локальних понять у найближчому контексті: подружки дівчини, яку сватають, перебувають надворі (за ок¹ном), а вона зі сватами — в хаті; половину розрізаної хлібини засватана дівчина залишає в хаті (*оста¹л¹ає на стол¹і сва¹там*), а половину виносить на вулицю дівчатам (*моло¹дїє | д¹е¹вочки сто¹їат¹ за ок¹ном/ д¹ружк¹і/ в¹інос¹іт¹ іїм поло¹в¹іну (С) (там же, 300));**

2) поєднати (зв’язати). Дія зв’язування набуває сакральності у весільно-му обряді, оскільки символізує міцність, нерозривність стосунків тих, кого поєднують зв’язуванням. Так, молодому й молодій перед тим, як вести їх «у комору», зв’язують руки, ніби поєднуючи їх в одне ціле: *от з¹ї¹язуєт¹ <...> мала¹дого¹а | руку і ма¹їу | руку// да | хусткаї/ тут ўз¹а¹л¹і/ а то¹д¹і за ту | хустку в¹е¹л¹д¹ут¹ у ка¹мору (Ч) (там же, 183).*

Сакралізованими на території побутування досліджуваних говірок є також дії, що мають імітаційний характер. Це, зокрема, дії, що імітують:

1) дії окремих видів сільськогосподарських культур, зокрема сланких, які лежать, стеляться по землі, чіпляючись вусиками за будь-які опори, виступи, зав’язують плоди тощо. Із метою підвищення врожайності сланких культур (огірків, гарбузів і под.) носії досліджуваних говірок лягають на щойно засіяну їхнім насінням ділянку і, простягаючи якомога далі вперед руки, зчіплюють пальці в кулаки, імітуючи спосіб розташування стебла цих рослин і зав’язування їхніх плодів (*в¹іст¹ан¹еиш* ‘витагнеш руки вперед’, *и¹ч¹ін¹еиш* ‘стиснеш, зціпиш пальці в кулаки’): *а гу¹рочк¹і | тожа так/ дак та¹д¹і так і | л¹ажеиш/ в¹іст¹ан¹еиш/ шоб | доўг¹і т¹аг¹л¹іс¹а/ гарбуз¹і¹ шоб так заўїязувал¹іс¹/ і та¹ко ў кула¹к¹і и¹ч¹ін¹еиш/ шоб заўїязувал¹іс¹а гарбуз¹і/ та | гу¹рочк¹і так | сам¹е/ па¹сад¹іиш у¹же/ да | та¹ди | в¹іст¹ан¹еиш/ шоб пл¹ел¹іс¹а (Ч) (там же, 204);*

2) дії, якими супроводжується певний обряд. Такі дії, імітаційно виконані не в час традиційного проведення обряду, сакралізуються, бо їх використовують для того, щоб викликати довгоочікувані процеси, явища, які зазвичай супроводжують цей обряд чи спричиняються ним. Так, виконання ритуальних дій, що супроводжують проводи русалок, але не на Русальний тиждень, а в час посухи, за твердженнями носіїв досліджуваних говірок, здатне викликати дощ: *ко'л'іс'у нас/п'раўда/ не було доўго дош'чу/ дак ізби'рал'і/ сто'ли в'і'носіл'і над'вур/ у'с'ак'ііе це'е'ти/ і ўсе ро'б'іл'і/ і ішл'і на могілк'і/ так йак о'то ру'салк'і про'вод'іл'і/ про'водит' о'так ішл'і на могілк'і/ і то'ди ка'зал'і/ шо по'їде дошч* (С) (там же, 326–327).

Сакральні й сакралізовані способи виконання дій і їх номінація. Сакралізація способу виконання дії зумовлена отримуваною при завершенні дії формою (хрест, коло, неперервні паралельні лінії), що утворена траєкторією руху предмета (руки, ножа, коліс воза тощо).

Спосіб виконання сакральної дії (*наўхрест* 'навхрест'), перенесений на спосіб виконання певних обрядових дій, призводить до їхньої сакралізації. Сакральним є спосіб руху руки при хрещенні, траєкторія якого утворює хрест (*наўхрест*). Так, виходячи після поминання з кладовища, хрестяться, ніби розриваючи зв'язок зі світом померлих і повертаючись до світу живих: *п'ер'ехрес'т'іл'іс'а <...> м'і"ў'ход'ім да'дому* (Р) (там же, 119).

Велика кількість сакралізованих обрядових дій здійснюється навколо (*ўкруга'л'а*), що пов'язано з рухом по колу в природі: обертанням Землі навколо своєї осі й Сонця, обертанням Місяця навкруги Землі. Зокрема, обсіпання маком навколо хліва використовують, щоб захистити худобу від відьом: *с'е'т'р'еба в'іду'ном макам/ а ў хл'і'в'і/ обс'і'пат' хату/ ўкруга'л'а* (Ч) (там же, 197–198).

У деяких обрядах можуть поєднуватися обидва сакралізовані способи виконання сакралізованих дій. Так, в обряді гасіння пожежі обхід здійснюється навколо (*кру'гом*) території, охопленої полум'ям, а на полум'я навхрест (*наўхрест*) ллють молоко: *гро'за запо'л'іла пост'роїку// <...> ну й од гро'з'у' ж' во'дойу н'е по'туш'у'ш/ воду л'е'ш' / і йо'но так'йак о'то б'ін'з'ін/ го'ри'т' / і го'ри'т' о'б'і'чно стоў'бом і за'гаруйца да'к од з'ем'л'і// і ўс'е з'разу// до'к та'к'іі д'ед буў у нас у с'ел'е/ то ўже то'го д'еда прив'едут' / і йон кру'гом о'боїд'е/ і о'гон' о'с'ад'е// моло'ка шоп со'лоткого/ наўхрест л'ін'е* (Д) (там же, 28).

Сакральні й сакралізовані ознаки та їх номінація. На території побутування говірок Чорнобильської зони сакралізації зазнали такі ознаки та властивості, які зумовлюють можливість власної сакралізації. Серед ознак і властивостей, які мотивують знакові функції предметів, С. М. і М. І. Толстие називали форму, колір, матеріал, спосіб виготовлення і под. Ці ознаки породжували ритуальну значущість перехрестя доріг, роздвоєного стовбура дерева, гострих знарядь, металевих предметів, плетених чи витих виробів тощо. Таким чином, «вторинне, символічне значення й використання виникає з первинних природних, утилітарних властивостей предметів»⁵. Однак сама можливість такого виду мотивації, — зазначали С. М. і М. І. Толстие, — ґрунтується на символічній (семіотичній, культурній) інтерпретації абстрагованих від реальних предметів властивостей, що передують символічній інтерпре-

⁵ Толстые Н. И. и С. М. Вторичная функция обрядового символа // Толстой Н. И. Язык и народная культура : Очерки по славян. мифологии и этнолингвистике. — М., 1995. — С. 168.

тації самих реалій⁶. У складніших випадках культурне значення й функція предмета можуть бути зумовлені його зв'язками з іншими предметами за практичною чи символічною суміжністю й паралельним використанням, входженням в однорідні прагматичні ряди, а також подібні контексти. Різноманіття способів мотивації призводить до суттєвого ускладнення структури культурного значення реалії, до можливості багатоманітного осмислення як самої реалії, так і її ритуальних функцій.

Сакралізовані ознаки предметів часто актуалізуються при здійсненні обрядів календарного, сімейного й господарського циклів.

До сакралізованих ознак у досліджуваних говірках належить ознака чорного кольору (*чорний*, *чорни*). Так, перед входинами до нової хати для захисту від «недоброго» в ній залишають переночувати чорного kota (кішку) й чорного півня. Однак на питання, для чого коту (кішці) та півневі саме чорної масті треба переночувати в новій хаті, знахарка відповідає дуже узагальнено: *п'їтала дл'а чого/ ну во'на ме'н'ї/ не ска'зала/ ну ска'зала/ шо о'тето очен' хара'шо/ дак м'ї зач'їн'їлі ко'та/ і петуш'ка/ да во'ни перенача'вал'ї/ а сам'ї то'ди на'заўтре да'ваї уби'раце ў хату/* (С) (там же, 326).

Деякі сакралізовані ознаки на основі семантичного протиставлення також творять бінарні пари:

1) «лівий» — «правий». При цій опозиції сакралізоване поняття «правий» пов'язується з усім «добрим», поняття «лівий» — із «недобрим». Це засвідчено в господарській обрядовості: *п'равойу ру'койу | с'ейат' | нада/ п'равойу/ <...> з'ер'но | к'їдайу п'равойу ру'койу* (Р) (там же, 90). Однак для лівіші роблять виняток — йому дозволено сіяти лівою рукою: *а йак хто на л'еў'шу/ тої на л'еў'шу | к'їдає* (Р) (там же, 90);

2) «пустий» — «повний». При опозиції цих понять також сакралізуються обидва поняття:

2.1) переходити людині дорогу з повним відром — на вдачу, з пустим — на невдачу: *нада | тул'ко/ шоб бу'ла во'да/ с | поўним пере'ход'їт' // о'то | дуже ўс'їм | л'уд'ам | добре* (С) (там же, 299);

2.2) сіяти на повний місяць (*пуд | поўн'е, пуд | поўне, пуд | пов'ен*) — насіння зав'яжеться, буде повним, на неповний — пустим: *пуд | пу'ўн'е | т'р'еба са'жат' | от сон/ і так от како'рузу/ дак от | поўнийе | будут' та'го/ | буд'е | м'ес'ац/ пуд | пов'ен | ід'е ўже/ дак | будут' | с'ем'йечк'ї | поўн'ї/ а то так па'сад'їш ка'л'ї/ дак | ано пала'в'їна* (Ч) (там же, 203);

2.3) починати будувати хату чи входити в новозбудовану, щоб усе було добре, також треба було в сакралізований час, коли місяць перебуває у фазі росту: *пуд | поўн'е/ йак | молод'ї'к/ | в'ї'б'є'рал'ї' | кол'ї' | ноч'ї'нат' | хату* (Мш) (ГМ-4, 198); *с'є | кажут' <...> пуд | поўн'е/ шоб у | хату зо'ход'ї'т'* (Мш) (там же, 198);

3) «парний» (*пара, па | пар'є, іс | парай, с | парай*) — «непарний» (*не'пара, бес | пари*). При опозиції цих понять також сакралізовано обидва поняття. Особливо часто сакралізується поняття «парності» — «непарності», коли дівчата ворожать про те, вийдуть чи не вийдуть вони заміж («бути в парі» — «бути самотньою»): *на | нови' год' ч'ї на кол'ади/ це ч'є'ти'рна'цато'го'а' йанвар'а* (Рч) (ГЧЗТ, 131) дівчата вибігають надвір і, розставивши руки, захоплюють руками стільки штахетин (або жердин у плоті), скільки можуть, якщо кількість виявляється парною, то вони вийдуть у прийдешньому році заміж, якщо непарною — не вийдуть: *о'так йак у'же ух'ват'їш с'кул'к'ї/ а*

⁶ Там же.

па¹том у¹же шч¹тайеш/ чи с¹параї/ чи б·ес¹парі/ чи ти¹буд'еш іс¹параї/ чи б·ес¹парі// в'їд'еш у ц'ум за¹ду за¹муж чи н'е в'їд'еш (Рч) (там же, 131); п'імход'ім' у¹же Новий год <...> бі¹жи¹мо хо¹найем п¹лота <...> а то¹ди ў¹же шч¹ітайемо чі¹пара¹буде чі¹не¹пара¹буде (Л) (там же, 244); заносять у хату дрова, які беруть оберемком, не рахуючи, а потім рахують, парна чи непарна кількість: а па⁰том ў¹же шч¹ітайеш/ с¹кок'і/ чи с¹параї/ ч'і б·ес¹парі/ йак с¹параї ў¹же па¹пар'е/ з¹начім буд'еш іс¹параї (Рч) (там же, 131).

Сакральні й сакралізовані слова, думки, звуки та їх номінація.

Сакральними на території побутування досліджуваних говірок є:

1) виголошені в церкві й поза нею тексти проповідей, молитов, які можуть бути проказані (про¹читайе) чи проспівані (на¹рас'н'еў сп'івайем, сп'івайут' мал'ітв'і) під час проведення деяких обрядів. Так, при поховальному обряді співають сакральні тексти псалмів і молитов: с'е отч'е¹наш на¹рас'н'еў сп'івайем/ і в'еру¹у¹ Бога во йе¹д'інаго¹ ў/ Госпада От¹ца Хр'іс-та/ на¹рас'н'еў сп'івайом// <...> сп'івайут'ч' мал'ітв'і¹ (Ч) (там же, 190); при освяченні хати править священик: п'рав'ім'/ о¹н ў¹же спе¹ц'іал'но та¹ка йе мо¹л'ітва/ про¹читайе/ по¹прав'ім' (С) (там же, 326); при лікуванні дітей молитися той, хто лікує (цілителька, знахарка, мати дитини): Богу мо¹л'ус'а¹/ про¹шу ў¹Бога (Д) (там же, 70);

2) слова чи словосполучення, які містять звертання до Бога з проханням про допомогу. Перед тим, як віяти зерно для сівби й починати сіяти, апелюють до Бога: Господ'і Боже/ помо¹жи¹ (Р) (там же, 90); перейшовши людині дорогу з пустими відрами, просять Бога, щоб це їй не нашкодило, щоб була удача: Бога попро¹с'іла/ шоб йо¹му ў¹дача бу¹ла// ў¹дача йо¹му вел'іка/ ше ї вел'іка ў¹дача бу¹ла <...> Бога попро¹с'ім' да с¹каже йо¹му/ йак йо¹го зват'/ шоб Бог йо¹му по¹муг (С) (там же, 299).

Сакралізованими на території побутування говірок Чорнобильської зони є:

1) виголошені тексти замовлянь, які в досліджуваних говірках називають молитвами: а с'е шо/ ж'івот бо¹л'іц'/?// то ў¹йа¹го д'іт'інч'ік с¹ход'і-ца <...> л'е¹чу йа д'іт'інч'іка <...> і¹ду да Вас'к'і/ да ра¹ж'єного хреш'ч'є-наго/ д'іт'інч'ік л'е¹ч'ім' <...> с'е мал'ітва/ йак о¹то ж'івоток ба¹л'ім'ч' у д'іт'атка// і п'ер'єста¹йе (Ч) (там же, 189). Слід зазначити, що в тексті замовляння теж є приховане звертання до Бога, оскільки він містить інформацію про те, що дитина пройшла обряд хрещення (хреш'ч'єнаго), тобто потрапила під опіку Бога;

2) виголошені тексти-примовляння (п'р'іказки), які супроводжують окремі обряди чи обрядові дії. Так, один з елементів сімейної обрядовості — купання дітей у відварах із частин сакралізованих рослин, що має забезпечити дітям щасливу долю, вдалий шлюб — супроводжується магічними вербальними формулами: йак д'євач'ку/ дак¹кажут'п'р'іказку/ ку¹пай¹м'ін'е¹мамко ў¹дуб'ін'е/ шоб м'ін'е х¹ло¹ци л'уб'іл'і/ а йак х¹лопч'ік/ ку¹пай¹м'ін'е¹/мамко ў¹кру¹п'ів'і/ шоб м'ін'е д'єўк'і л'уб'іл'і (Ч) (там же, 188). Зауважимо, що оповідачка, очевидно, сплутала використання цих рослин для купання дітей різної статі (хлопчика у відварі кру¹п'ів'і 'кропиви', а дівчинки — у відварі дубового листа ў¹дуб'ін'е), оскільки купання ў¹дуб'ін'е, безперечно, було б природнішим для хлопчика, який має вирости міцним і здоровим (як дуб), а дівчинка мала б бути захищеною від зурочення, від «недобрих» впливів тощо (із цією метою в досліджуваних говірках засвідчено використання для купання дівчинки відвару кру¹п'ів'і 'кропиви');

3) виголошені звертання-запрошення (*зап'рашуйеш*) до померлих, які, на думку носіїв досліджуваних говірок, у поминальні дні (*д'єди*) мають бути обов'язково ними почутими. Ці звертання (як і пара, що піднімається над звареною стравою) є сакральним зв'язком між світом живих і світом мертвих: запрошуючи померлих на родинну вечерю, живі ніби сповіщають їм про те, що їх не забули. Цьому звертанням передують запалювання свічки (*с'пал'иш с'в'ечку*) й читання молитви (*памал'їс*): *вар'ім в'єч'єр'ат' / ба'га-то йє / |добр'є / |мало // хот'ва'д'ічк'і на'р'єй / шоб'пара нашла // і н'рос'иш / сва'їх ра'д'іт'єл'єй / с'пал'иш с'в'єч'ку / і памал'їс' там і / зап'рашуйеш / пра'шу сва'їх і їс'їх чу'ж'їх пр'їход'т'є да нас в'єч'єр'ат' <...> ц'є м'ї-хайлоўск'їє <...> ц'є М'їхайлови* (Бр) (там же, 169);

4) виголошені сакралізовані мовні формули (словосполучення чи речення), які використовують, щоб відвернути здійснення поганої прикмети:

4.1) той, кому довелося перейти людині дорогу з пустими відрами, що віщує їй невдачу, щоб відвернути її, повинен промовити: *не'ма во'ди // не'ма бе'ди* (С) (там же, 299);

4.2) щоб «примусити» дерева плодоносити, обв'язуючи їх житньою соломою після Нового року, звертаються до дерев із погрозою: *дерево ро'д'уче / |дере'во ў са'ду <...> не'будеш ро'д'іт'ізру'байу* (С) (там же, 328);

5) думки (невиголошені побажання), за свідченнями носіїв досліджуваних говірок, також сприяють відверненню / здійсненню поганої прикмети: якщо той, хто переходить людині дорогу з пустими відрами, подумки побажає їй чогось хорошого (*добро по'думайє*), то погана прикмета не справдиться, якщо подумки побажає їй чогось поганого (*п'лохо по'думайє*) — справдиться: *йак чоло'в'ік іде по до'роз'і із пус'тим ведром / да добро по'думайє чоло'в'іку / хто йіде ў л'іс / чи хто шчо |буде ро'б'іт' / обе'зат'єл'но йо'му |буде добро // |йєсл'і д'руга йіде / да |шо_то п'лохо по'думайє / обе'зат'єл'но п'лохо |буде чоло'в'іку* (С) (там же, 298–299);

6) кукурікання півнів (*п'їє'їн'і к'р'ікнукл'і / кака'р'їєку, п'їє'єн' у'їже засп'є'ва*), яке обриває час дії «нечистих» чи «недобрих» і починає новий сакралізований часовий проміжок (див. нижче): *і п'їє'їн'і к'р'ікнукл'і / кака'р'їєку // |димом нашла їс'є / і х'лопцоў н'є'ма / і |д'єўк'і с'тал'і* (Ч) (там же, 197); *дак па'ка ж'є в'єд'ма |в'іб'єр'є на о'д'н'єй теї ма'ч'їнці / дак п'їє'єн' у'їже засп'є'ва / дак йа'на ўїже н'є |заїд'є ў хл'їєў* (Ч) (там же, 198).

Деякі сакралізовані тексти, зокрема тексти замовлянь, десакралізуються, якщо їх не зберігати в таємниці, передавати комусь сторонньому. Про це говорить знахарка, яка лікує замовляннями: *йа н'є раска'жу та'б'є / |дон'ка / бо т'є н'єл'з'а // йа / йак ро'ска'жу дак <...> йа'но н'є пама'гайєц'а* (Ч) (там же, 192); *йак раска'жу та'б'є / дак йа ўїже // |буду л'єч'іт'и / дак у'їже н'є пама'гайєц'а* (Ч) (там же, 192).

Сакральні й сакралізовані темпоральні поняття та їх номінація. Сакральними на території побутування досліджуваних говірок є часові поняття, пов'язані з днями пам'яті християнських святих. Часові проміжки й точки, що позначають на осі часу сакральні віхи, носії говірок Чорнобильської зони здавна пов'язували з часом виконання різних сільськогосподарських робіт. Знання про те, коли і що треба було сіяти, садити, обробляти, передавалися з покоління в покоління: *баба ме'н'є / учила / це_ўїже |мам'іна |мама учила* (Д) (там же, 52).

Сакральні часові проміжки різної тривалості позначені прийменниково-іменниковими конструкціями (прийменник + назва християнського

свята / християнських свят). Ці конструкції в досліджуваних говірках позначають:

1) певну точку часу (на + назва християнського свята в зн. в.): *гур'ки <...> |с'і'йут' |шостого т'ра'їн'а/ на |Й'ур'і'я (Д)* (там же, 66);

2) часовий проміжок, що триває до певної межі (до + назва християнського свята в р. в.). Межею крайнього тривання сакрального часу, протягом якого треба виконати певні види сільськогосподарських робіт, є певні релігійні свята (найчастіше Трійця): *ко^апусту ти со^ад'і'ї с'у'боту// і тр'і'рази до Тройци <...> бко^анаї/ з'начит' |б'о'е |гарна ко^апуста (Д)* (там же, 52);

3) час виконання певних дій, що триває між двома межами (м'іж (м'іж-ду) + назва християнських свят в ор. в.): *нада |с'ейат' |м'іжду Пр'е'ч'і'стим' і/ от м'інула |перва При'є'ч'і'ста/ Спас у'же посв'єт'і'л'і хл'є'п/ нада ўже |с'ейат' |його/ |м'іжду Пр'е'ч'і'стам' і (Р)* (там же, 91).

У досліджуваних говірках засвідчено сакралізацію окремих часових понять, які не пов'язані з релігійним культом. До них належать:

1) час відзначання деяких світських або дохристиянських свят, що інколи збігається з часом святкування християнських свят (на + назва світського чи дохристиянського свята в зн. в.). Так, час відзначення Коляди — дохристиянського слов'янського свята на честь народження Сонця і старого слов'янського свята на честь повороту Сонця на весну ⁷ (ніч із 24 на 25 грудня) злився в християн із часом святкування Різдва Христового і початком Святків (дванадцяти днів після свята Різдва Христового до свята Богоявлення (Водохрещтя) ⁸. Час відзначення цих свят, на думку носіїв досліджуваних говірок, є сприятливим для ворожіння. У цей період дівчата перекидають через хату чоботи, щоб передбачити свою долю, дізнатися, куди вийдуть заміж: *на |нові' год ч'і' на |ко'л'аді/ це ч'єти'рна'цато'го'я'н'ва'р'а <...> |чоботи |чер'єз |хату п'єр'єк'і'дал'і <...> куди ўже нас'ком ў'пад'є/ па'казує ўже чі'ї ту чі'ї ту |сторану куди'ї ўже па'па'д'єш' |замуж (Рч)* (там же, 131);

2) дні тижня (в (у) + назва дня тижня в зн. в.), у які, на думку носіїв говірок, найкраще висаджувати ту чи іншу сільськогосподарську культуру, щоб отримати добрий врожай: *|баба ме'н'є/ у'чила/ <...> ў'й'о'к'і'їє д'н'і ўже там со^ад'і'т' шо/ <...> ко^апусту ти со^ад'і'ї с'у'боту/ <...> з'начит' |б'о'є |гарна ко^апуста// <...> кво^асол'у/ ко^азала со^ад'і'ї во'торок <...> а га'р'бузи <...> у |с'єреду а'бо у |п'ят'н'іцу (Д)* (там же, 52);

3) частини дня, які названо прямо (ў час дн'а) чи опосередковано — через зіставлення з часовими поняттями інших ідеографічних сфер, зокрема часом прийому їжі, часом денного відпочинку худоби тощо. Для їх номінації використано прийменниково-іменникові, а також розлогі описові конструкції темпоральної семантики: *га'р'бузи/ у |с'єреду а'бо у |п'ят'н'іцу / да ще'ї в'о'б'ід/ як ко'ров'и при'їдут' ўже с'пол'а да пол'ажут' у хл'є'ви (Д)* (там же, 52); *як худо'ба ўже па'л'єгла// <...> с'є як са'ж'айут' гур'к'і да гар'буз'ік'і/ дак с'є ў час дн'а (Ч)* (там же, 204); *як худо'ба при'їде з |пол'а на о'б'ід/ да ле'ж'іт' ко'рова у хл'є'ві (Д)* (там же, 66);

4) проміжки часу, пов'язані з фазами місяця (п'ут |пу'ўне), які набувають сакральних ознак через реалізацію бінарного поняття «повний» (по'ўнийє, по'ўн'і) — «пустий» («напівпустий») (пала'в'іна). Так, сільськогосподарські культури, насамперед зернові, треба сіяти, коли місяць перебуває у фазі зростання (наповнюється), щоб зерно наливалось, було повним: *п'ут |пу'ўне*

⁷ Український пасічник.— Л., 1934.— Річник 7. Січень.— Ч. 1.— С. 1.

⁸ Скуратівський В. Т. Дідух.— К., 1995.— С. 11.

т'р'еба са^лжат' / от сон / і так от како^лрузу / дак от по^лўнийе ^лбудут' та^лго // ^лбуд'е м'ес'ац / пуд ^лнов'ен і д'е ўже / дак ^лбудут' с'ем'йечк' і по^лўн'і // а то так па^лсад'іш ка^лл'і / дак а^лно пала^лв'іна (Ч) (там же, 203);

5) обмежений проміжок часу (за ден' у^лсе ўсе / не то за ден' / а шоп до ^лб'іда ўсе зро^лбити (Л) (там же, 263)), протягом якого треба виконати велику кількість роботи. Так, щоб вікликати дощ у період посухи, необхідно було упродовж першої половини дня виткати рушник, починаючи від прядіння й закінчуючи готовим виробом, і повісити його на хрест на перехресних дорогах: зб'ірай^луца ^лбапки / і це пре^лдут / шоб з^лразу / і на^лпраст'і / і й ^лосно^лват / і посу^лши^лт / і на^лв'і^лт / і тка^лт // <...> і / то ўже на хрес^лти ^лв'ешали // <...> це ^лж нам т^лреба було / і на^лпраст'і і по^лсно^лвати / і на^лв'і^лти / і ^лв'іткати / і по^лв'ес'і^лти / о^лце шоб за ден' у^лсе / ўсе / не то за ден' / а шоп до ^лб'іда ўсе зро^лбити / і до ^лвечора ше ^лі дошч по^лшоў (Л) (там же, 263);

6) час (п'і^лўн'і к'р'і^лнукл'і «кака^лр'і^лку»), відлік якого починається від моменту початку кукурікання півнів, яке обриває пору дії «нечистих» або «недобрих»: і п'і^лўн'і к'р'і^лнукл'і «кака^лр'і^лку» // ^лдимом па^лшло ўс'е / і х^ллоп^лцоў н'е^лма / і д'еўк'і с^лтал'і (Ч) (там же, 197);

7) час, який триває до моменту настання іншого сакрального часу. Так, до часу, відлік якого починається від моменту початку кукурікання півнів, триває проміжок часу, який сакралізувався завдяки іншим сакралізованим предметам або діям сакралізованих предметів:

7.1) протягом тривалого часу льон, який має сакральні властивості завдяки освяченню в церкві, захищає дівчат, які сховалися в ньому, від чортів, ведучи з «нечистими» («недобрими») діалог до тих пір, поки не заспівають півні, починаючи відлік нового (несприятливого для «нечистих») часового проміжку: дак йа^лн'і ўже ^лі кажу^лт // л'он / л'он / пус^лт'і ^лд'е^лво^лк // іш^лч'е / ^лкаже / н'е с'е^лйаўс'і^л // л'он / л'он / пус^лт'і ^лд'е^лво^лк // іш^лч'е н'е араўс'і^л // л'он / л'он / пус^лт'і ^лд'е^лво^лк // іш^лч'е н'е с^лход'іў // л'он / л'он / пус^лт'і ^лд'е^лво^лк // м'і шч'е йе^лго н'е^л па^ллол'і // л'он / л'он / пус^лт'і ^лд'е^лво^лк // йон іш^лч'е н'е^л з'е^лішоў // н'е^л цв'іў іш^лч'е // л'он / л'он / пус^лт'і ^лд'е^лво^лк // іш^лч'е йон н'е цв'іў / шч'е с'ем'е^лноў н'е^лма (Ч) (там же, 197);

7.2) на Юрія протягом тривалого часу, поки не заспівають півні (п'і^лв'ен' у^лже засп'е^лва), насіння ^лмаку ^лв'ідуна, рясно посипане навколо хліва, не дає відьмі «попсувати» корів, бо, щоб зайти у хлів, вона мусить по одній мачинці його вибирати: дак па^лка ж ^лв'ед'ма ^лв'іб'е^лр'е па о^лд^лн'е^лї те^лї ма^лч'и^лнці / дак п'і^лв'ен' у^лже засп'е^лва / дак йа^лна ўже н'е ^лзайд'е ў хл'і^лў (Ч) (там же, 197–198).

Сакральні й сакралізовані локативні поняття та їх номінація. Сакральними локативами в досліджуваних говірках є приміщення церкви, її частини, а також прилеглий до церкви простір. Сакралізованим локативом є територія кладовища (^лмог'ілк'і), де, поминаючи померлих, можуть подати їм звістку, установити з ними зв'язок, а також наділити сакральними властивостями буденні побутові речі.

У деяких говірках сакралізувалися несакральні локуси певної форми — ділянки, що виокремилися на поверхні землі під дією предметів побуту (ножа, коліс воза), зокрема:

1) довга площина, обмежена паралельними лініями — заглибинами на поверхні землі, що утворили колеса воза під час його руху (^лкол'е^лйа). На думку носіїв досліджуваних говірок, ця ділянка є недоступною для «недобрих». Якщо йти поверхнею, що обмежена цими двома лініями, можна вберегтися

від них: *о|ц'е кол'е|йа/ до^ак пос'е|ред'ін'е і|т'і т|р'еба// ц'е|п'ер же то|кого н'е сл|учайеца/ н'е чу|тно то|кого* (Мш) (ГМ–2, 404);

2) кругла площа, утворена замкнутою лінією. На думку носіїв середньополіських говірок Чорнобильської зони, якщо окреслити ножем навколо себе замкнену лінію (*об'ч'ір'іца*), можна захиститися, врятуватися від «недобрих». Сакралізувалася така територія в момент зустрічі з будь-якими «недобрими»: *ко|зал'і^и / шо но|жем об'ч'і^ир'і^ица т|р'еба// <...> от н'е|добр'іх* (Мш) (там же, 404). Сакралізованою є не тільки площа, утворена замкнутою лінією, а й проведена ножем замкнена лінія, бо саме вона робить окреслену територію безпечною, не дає потрапити на неї жодному «недоброму», відмежовує її від території, на якій можна потрапити в небезпеку.

Очевидно, що не останню роль у сакралізації цих понять відіграли ознаки предметів або частин предметів, якими проведено ці лінії: металевий, міцний і гострий (щодо леза ножа), дубовий і міцний або металевий і міцний — якщо на дерев'яний обід колеса було набито залізний обруч (щодо обода колеса).

Сакральні й сакралізовані квантитативні поняття та їх номінація.

На території побутування досліджуваних говірок сакральною кількістю є три (*три*, *тр'і*). Ця сакральна кількість актуалізується при виконанні окремих церковних (сакральних) обрядів. Великі релігійні свята, наприклад, відзначають протягом трьох днів (часових одиниць, що визначають тривалість певного свята): *гу|л'айут тр'і д'н'і Тройцу// <...> Паска// дак тр'і д'н'і гу|л'айут'* (Ч) (ГЧЗТ, 201).

Завдяки цьому відбувається сакралізація й позасакральної кількості. Така кількість дорівнює трьом (або кількості, що ділиться на три), а також семи. Це може бути:

1) номінальна вартість монети (три копійки). Щоб захистити сина під час служби в армії, щоб він повернувся після служби в армії додому, дають (дарують) йому три копійки (*тр'і^и ко|п'еїк'і*) одною монетою із зібраних монет, якими обсіпали молодих під час вінчання і які сакралізувалися завдяки використанню в цьому обряді: *а тр'і^и ко|п'еїк'і наїдут'/ док от йак буд'еш провожат'с'і^ина в |арм'ейу/ до^ак шоб тр'і^и ко|п'еїк'і в'оз <...> а ўже тр'і^и ко|п'еїк'і/ йак ў|же/ ішоў мої Во|с'іл' в |арм'ейу/ док хр'іш'ч'ена подо|рила тр'і^и ко|п'еїк'і^и/ і йон но|с'іў// хрешч'і^ика подо|рила/ і тр'і^и ко|п'еїк'і^и/ і у |паспорт'і буў і н'іх'то н'е одб'і^ираў і пр'і^ин'ос до|дому* (Мш) (ГМ–2, 526);

2) кількість предметів (істот чи неістот), які беруть участь в обряді:

2.1) три пари коней (*тр'і |пари |кон'еї*), тобто шість коней (три по два) запрягають, коли їдуть на вінчання: *а на в'ен'чан'а с'е т|р'еба тр'і |пари |кон'еї запра|гат'* (Ч) (ГЧЗТ, 181);

2.2) дев'ять заміжніх жінок (*девет' баб*) (три по три) випікають весільний коровай: *це |девет' баб/ при|ходит'/ |тол'ко/ шоб бу|л'і о|ни/ з муж'і кам'і/ |девет' баб при|ходит'/ и |т'істо |мисет'/ и ўч'і|н'айут'* (С) (там же, 299);

3) кількість виконаних сакралізованих дій і сакралізованих предметів, вироблених завдяки виконанню цих сакралізованих дій:

3.1) дев'ять (три по три). Кожні три жінки з дев'яти задіяних в обряді випікання весільного короваю роблять по одному замісу тіста (разом три заміси), випікають із них по три паляниці (разом дев'ять — три по три): *за|м'ісец' <...> три за|м'іси невел'ічк'ііе <...> и це кла|дут'/ од|нийе три/ пала|н'ічку кла|дут'/ дру|га |парт'іа три// ш'іс'ц' у|ўже пок|лал'і/ а т|рет'а |парт'іа/ |тоже т|ре^ит'у кла|дут' на|в'ерх <...> ц'ііі ўс'і |девет' баб* (С) (там же, 300);

3.2) по дев'ять (*д'ев'ат'*) піріжків із маком (три по три) печуть і несуть бабі, яка приймала пологи, бабі, яка перев'язувала пуповину, і кумові та кумі за новонародженого хлопчика: *а за хлопч'іка д'ев'ат' т'р'еба н'іро^аж'коу н'ест'і* (Ч) (там же, 187);

3.3) по сім (*с'ем*) піріжків із маком печуть і несуть бабі, яка приймала пологи, бабі, яка перев'язувала пуповину, а також кумові й кумі за новонароджену дівчинку: *с'е йак йа за д'еўку ўже/ дак йа ўже бабам на'с'іла у'же/ і баб'і на'с'іла/ і баб'і пупо^ар'езнаї на'с'іла/ і куму на'с'іла/ і ку'м'е на'с'іла// <...> по^а с'ем н'іраж'коу/ по^а с'ем ўс'ім// <...> а за хлопч'іка д'ев'ат' т'р'еба н'іро^аж'коу н'ест'і* (Ч) (там же, 187). Отже, кількість дев'ять і сім вступає в опозиційні відношення за гендерною ознакою щодо осіб, з якими ця кількість пов'язана: за хлопчика, який народився, породілля несе по дев'ять піріжків, а за дівчинку — по сім;

4) кількість виконання певної дії:

4.1) тричі цілує хліб засватана дівчина, приймаючи його від сватів, на знак згоди вийти заміж: *пирих'рист'іце й поцолує три рази теї хліб* (С) (там же, 300);

4.2) тричі скидає хустку молода, коли її вперше завивають, а потім (на знак згоди жити в шлюбі й перейти до стану жіноцтва) уже дозволяє себе завити: *дак йа'ні сп'евайут' м'ен'е/ да строчк'і ск'ідайут' із м'е'н'е ўже/ да сп'евайут' н'есн'і// ск'ін'т'е строчк'і/ ск'ін'т'е к'ітайк'і/ да пуд'к'ін'т'е пуд' лаўк'і/ да на'д'ен'т'е на м'ен'е н'ем'ецк'і ка'ханк'і// то ўже хустку на м'ен'е// хустку на'д'енут' на м'ен'е ўже/ да заўйут' м'ен'е ўже <...> йа йі хап да і ск'іну// а х ти не ск'ідай/ йа зноў/ друг'і раз/ йа і зноў хап да і ск'іну// так т'р'еба/ да// с'е за'кон та'к'і// і до трох раз/ і трет'і раз к'іну/ а ў трет'і раз дак йа'ни ўже// <...> заўйут' м'ен'е/ та йак бабу стару ўже заўйажут' (Ч) (там же, 182);*

4.3) тричі перекидають через вогонь русального вогнища вінки, сплетені на Русальний тиждень. Тричі виконана з русальними вінками дія, здійснена в сакральний час (на Трійцю) через взаємодію з іншим сакральним об'єктом (русальним вогнищем), призводить до їх сакралізації: *ч'ераз а'гон' тр'і рази н'ер'ек'ідайош/ <...> і то тийе в'ен'к'і їдом да на ко^апусту <...> на кача'ни пакла'дом/ шоб та'к'ііе ўже/ кача'ни зда'ров'і заўйазовал'іс' (Ч) (там же, 204).*

Отже, сакральними є дії, пов'язані з релігією, освячені церквою: служити Службу Богу, молитися, хреститися, хрестити. Сакралізованими є дії, що асоціативно пов'язані з їхніми результатами: зв'язувати, завивати, окреслюватися 'обводити навколо себе лінію', лікувати, шептати, замикати, роз'єднувати (розрізати), імітувати виконання обрядових дій; імітувати дії, що супроводжують вегетацію рослин.

До сакралізованих ознак належать ознака чорного кольору й ознаки, що на ґрунті семантичного протиставлення творять бінарні семантичні пари: «лівий» — «правий», «пустий» — «повний», «парний» — «непарний».

До сакральних слів належать тексти проповідей, молитов, виголошені в церкві й поза нею, а також слова чи словосполучення, які містять звертання до Бога з проханням про допомогу. Сакралізованими словами є виголошені тексти, які супроводжують окремі обряди чи обрядові дії; виголошені тексти замовлянь; вимовлені сакралізовані словосполучення; невимовлені побажання (думки). До сакралізованих звуків належить кукурікання півнів.

Сакральним є спосіб руху руки при хрещенні (навхрест). Сакралізованим є спосіб руху (навхрест), яким ллють молоко на вогонь, щоб погасити пожежу.

Сакральними є часові поняття, пов'язані з днями пам'яті християнських святих. Сакралізованими часовими поняттями є окремі часові поняття, які не пов'язані з релігійним культом, зокрема: час відзначання деяких світських або дохристиянських свят; дні тижня й частини дня, які, на думку носіїв говірок, є найсприятливішими для виконання певного виду господарських робіт; фази місяця, що набувають сакральних ознак через реалізацію бінарного поняття «повний» — «пустий»; обмежений час, протягом якого треба виконати велику кількість роботи.

Сакральна кількість (три), що актуалізується при виконанні окремих обрядів, приводить до сакралізації позасакральної кількості осіб, предметів, дій (така кількість становить три або ділиться на три). Сакралізованою в говірках є також кількість сім.

Отже, аналіз досліджуваних текстів дозволив визначити коло засвідчених у середньополіських говірках сакральних або сакралізованих дій і способів їх виконання, ознак; слів, думок і звуків; темпоральних, локативних і квантитативних предметів і понять, дослідити специфіку взаємодії світського й сакрального, простежити процеси сакралізації й номінації та особливості одночасного використання дій і способів їх виконання; ознак; слів, думок і звуків; темпоральних, локативних й квантитативних предметів і понять у різноманітних комбінаціях при виконанні того самого обряду чи його компонента.

Це, зокрема, поєднання:

1) способу й кількості виконання дії при важких пологах (щоб полегшити страждання породіллі, її змушували тричі облізти навколо столу): *і кругом стол'а м'єн'є/лаз'іла <...> тр'і^м раз'і^м/йа лаз'іла* (Д) (там же, 70);

2) слів і кількості. На Великдень, перед тим, як розговлятися, тричі промовляють сакральні слова: *їдеш 'наск'і св'а'т'іт'// на 'Паску а то'ди ўже йак при'ход'иш до'дому/ і ў 'хату ў'ход'иш і 'кажеш/ Хр'іс'тос воскрес'// отв'є'чайут'// во'іст'іну воскрес'// тр'і^м 'рази т'реба ска'зат' так* (Л) (там же, 239);

3) слів і способу виконання дії. Виходячи після поминання померлих із кладовища, щоб покійним було добре на тому світі, хрестяться і вимовляють сакральні формули: *п'єр'ехрес'т'іл'іс'а і ска'зал'і/царство н'єб'єсне пуст' па'койаца/л'єг'єн'ка з'єм'єл'ка над рад'ним'і буд'є* (Р) (там же, 119);

4) сакральних і сакралізованих слів. В обряді викликання дощу християнські мотиви тісно переплітаються з язичницькими. Так, щоб викликати дощ, моляться на кладовищах, а після прочитання «Отче наш», звертаються з проханням до своїх померлих предків: *прий'дут' до 'могилок/ пере'молище отче 'наш'// і 'кажут'/'господ'і/по'дай ти нам/ми'п'рос'ім ж'і'в'і'є/а ви'нам/м'єртвийє/помо'ж'іт'/'шоб нам 'дошчик по'шоў* (С) (там же, 327);

5) сакрального й сакралізованого часу і сакральної / сакралізованої кількості. Поєднання цих компонентів актуальне в господарській обрядовості: *ко^ап'усту ти со^ад'і ў суботу/ і тр'і 'рази до Тройци <...> бко'пай/з'начит' 'б'о'є 'гарна ко^апуста* (Д) (там же, 52).

Дії, способи виконання дій, ознаки, слова, думки, звуки, темпоральні, локативні і квантитативні об'єкти, засвідчені в середньополіських говірках як сакральні чи сакралізовані, невід'ємні від осіб, істот, які їх виконують, і

предметів, що їх при цьому використано, та часу й місця, у яких вони взаємодіють. Цей зв'язок виявився, зокрема, у поєднанні:

1) сакралізованих істот (тварин) і сакралізованих дій та часу. Сакраментальними властивостями в досліджуваних говірках, очевидно завдяки своїй високій прагматичній цінності, наділені корови, а також час їхнього обіднього відпочинку і виконувани ними дії. На думку носіїв досліджуваних говірок, що ґрунтується на асоціативній суміжності метричних особливостей корів (великий розмір) і бажаних розмірів плодів гарбузів, часова і просторова суміжність висаджування гарбузів та обіднього відпочинку корів і дій, які вони в цей час виконують, здатні вплинути на врожайність: *будут' мо^ак' ійе ґарнийе го^арбузи/ здо^аров' уйе л' е^ажат' по ґол' у/ йак ху^адоба у хл' е' в' у (Д)* (там же, 52); *ґарбузи то^ад' і/ йак ху^адоба при^ад' е з ґол' а на о' б' ід/ да ле^аж' іт' ко^арова у хл' і' в' і/ о/ то^ад' і ўже т^ареба са^адит' ґарбузи/ шоб ґарбузу бу^ало ба^агато/ ле^ажало на ґол' і (Д)* (там же, 66);

2) часу, місця, предмета і способу виконання дії при народному лікуванні болю в спині (на кладовищі під час обряду проводів русалок треба було перевернутися через голову поперек могили): *йа і са^ама пере^акул' увалас' е <...> а ка^ал' іс' бу^а та^ак' і за^акон шоб с^ап' іна н' е ба^ал' ела бо т^ар' еба ўж ра^аб' іц' / йак ґу^аід' еж ўже на д' ен' ў йа^агади' дак с^ап' іна ж ґвел' м' і' ба^ал' іт' / дак ґкажде ста^аралос' е шо/ це ўж шоб с^ап' іна н' е ба^ал' іла ґчерез ма^аг' ілу п-ер-ек' інуце дак та^ад' і н' е буд' е с^ап' іна ба^ал' іт' // (Рч)* (там же, 127);

3) осіб, предметів і способів виконання дії:

3.1) при важких пологах: *була м' ед' іч-ка там/ з ба^абойу в м' есц' і' / і кру^агом сто^ала м' ен' е/ ла^аз' іла/ і/ а-аї/ шо тол' к' і н' і бу^ало// тр' і' ґраз' і' / йа ла^аз' іла/ <...> і' н' ітом ме^ан' е^а обвод' іл' і (Д)* (там же, 70);

3.2) при лікуванні від зурочення: *ба^аб^аки л' ечат' <...> дог бере йакс' е в' і^а качу^айе/ на воск в' і^ал' івайе (Д)* (там же, 71);

4) особи, способу виконання дії і кількості виконання дії при поминанні померлих: *бат' ушко па^ап^арав' іт' / по^ан' ереду бат' ушко аб^аход кру^ага ма^аг' ілок із^ароб' іт' тр' і' ґрази' і м' і' ўсл' ед за бат' ушком аба^аїдуом тр' і' ґрази' (Р)* (там же, 118);

5) предметів, способу виконання дії і часу при захисті худоби від відьом: *с' е на йур' йа/ п^арот' і' йур' йа// <...> с' е п^арот' і йур' йа// да с' е т^ар' еба в' ідуном ма^акам/ а ў хл' і' в' і/ обс' інат' хату ўкру^агал' а/ дак па^ака ж ґв' ед' ма ґв' іб' ер' е на о^ад' н' еї теї ма^ач' інці/ дак н' і' в' ен' ўже засп' е^ава/ дак йа- на ўже н' е заїд' е ў хл' і' / а йак н' е на^ас' іпл' еш/ так йа^ана ід' е ў хл' еў да ґка^аров' і дой^аім' / в' ед' ма та// ну ба^аб' і та^ак' і в' і' д' мам' і ск' ідал' іс' (Ч)* (там же, 197–198);

6) осіб і слів при рятуванні худоби від пожежі. Так, щоб змусити худобу вийти з приміщення, яке горить, треба було: *п' ервої ско^ат' ін' і' у ґухо к^ар' і' кнут' по^ажар/ то^ад' і' рво^ан' еца^а ско^ат (Д)* (там же, 28). Цю дію повинна була виконати сакралізована особа, яка «знає»: *то^аго д' е' да б' і' стро п' р' і' в' езі' і <...> і шо йон по^ашоў/ йо^аго до буга^айа до ґодно^аго жс/ бу^а то^ак' і' С' ідор здо^аров' і' і/ і' йон к^ар' і' кнуў по^ажар <...> і теї б' ік п' ерв' і' с-стон' ка і бол' еї тр' о^ахсот го^алоў ско^ата за^а йім' і' в' ішло (Д)* (там же, 28).

Таким чином, визначивши в загальних рисах репертуар сакральних і сакралізованих осіб, предметів живої та неживої природи, артефактів, дій, ознак, кількостей, слів, звуків, способів виконання окремих сакральних або сакралізованих дій, темпоральних, локативних і квантитативних предметів і понять, що протягом віків складався в середньополіських говірках, з'ясувавши основні причини сакралізації й означивши сфери функціонування

сакрального й сакралізованого, сподіваємося поглибити й розширити наше дослідження, залучивши до аналізу матеріал інших говірок Чорнобильської зони.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ГЧЗТ — Говірки Чорнобильської зони : Тексти / Упоряд. П. Ю. Гриценко, Н. П. Прилипка, О. А. Малахівська, Л. А. Москаленко, Л. Г. Анісімова, Ю. І. Бідношия, С. П. Гриценко, Л. В. Дика, М. В. Поїстогова, Л. В. Рябець.— К., 1996.— 358 с.
- ГМ 1 — Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 1: Тексти / Уклад. Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика.— К., 2003.— 456 с.
- ГМ 2 — Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 2: Тексти / Уклад. Г. В. Воронич, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар.— К., 2003.— 608 с.
- ГМ 3 — Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 3: Матеріали до Лексичного атласу української мови / Уклад.: Ю. І. Бідношия та ін.— К., 2003.— 225 с.
- ГМ 4 — Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 4: Матеріали до Поліського етнолінгвістичного атласу / Уклад. Ю. І. Бідношия, Г. В. Воронич, Л. В. Дика, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар.— К., 2005.— 704 с.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т. / Ред. І. К. Білодід та ін.— К., 1970–1980.

СПИСОК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

- Бд — с. Буда, Чорнобильський р-н, Київська обл.
- Бр — с. Буряківка, Чорнобильський р-н, Київська обл.
- Д — с. Денисовичі, Поліський р-н, Київська обл.
- Л — с. Луб'янка, Поліський р-н, Київська обл.
- Мш — с. Машеве, Чорнобильський р-н, Київська обл.
- Рч — с. Річиця, Чорнобильський р-н, Київська обл.
- Р — с. Рудьки, Чорнобильський р-н, Київська обл.
- С — с. Стечанка, Чорнобильський р-н, Київська обл.
- Ч — с. Чистогалівка, Чорнобильський р-н, Київська обл.

L. A. MOSKALENKO

SACRUM AND SACRALIZATION IN THE MIDDLE-POLISSIAN DIALECTS OF THE CHORNOBYL ZONE. II

The article is devoted to the research on the repertoire of sacred and sacral actions and ways of their execution, signs; words, thoughts, sounds; temporal, locative and quantitative concepts, which was formed in the Chornobyl zone dialects, and to clarify the peculiarities of their nomination.

On the material of the dialects of the Chernobyl zone, the carriers of which have long been organically linked Christianity with elements of the traditional spiritual culture, the actions and methods of their execution, signs; words, thoughts, sounds; temporal, local and quantitative concepts, which are certified in these dialects as sacred or sacralized, as well as the formation features of their repertoire have been traced.

The specifics of the interaction of the secular and the sacred has been found out, the processes of sacralization and the nomination of sacred and sacral actions and ways of their execution, signs have been considered, as well as words, thoughts, sounds; temporal, locative, and quantitative concepts.

Keywords: dialect of the Chornobyl zone, nomination, sacred, sacralized, sacralization.

ІНТОНАЦІЙНІ ПАРАМЕТРИ ГЕНДЕРНОЇ ВАРІАНТНОСТІ ДІАЛЕКТНОГО МОВЛЕННЯ

У статті проаналізовано гендерні розбіжності просодії українського діалектного мовлення. Наведено показники окремих інтонаційних параметрів на перцептивному та акустичному рівнях. Встановлено специфіку інтонаційної репрезентації діалектного дискурсу з урахуванням гендерної дихотомії.

Ключові слова: гендер, інтонація, членування, темп, пауза.

Експериментально-фонетичні дослідження від початків ґрунтувалися на аналізі усного висловлення, записаного в спеціальних студіях із залученням високоякісних приладів фіксації мовленнєвих сигналів, що було пов'язано з необхідністю отримати фонозаписи, позбавлені сторонніх шумів. З часом поява нових звукозаписувальних пристроїв і технологій опрацювання аудіо-файлів уможливила переорієнтацію з дослідження дикторського мовлення на тексти, записані в умовах безпосереднього спілкування з інформантом. Отже, з'явилася змога аналізувати не лише літературні, а й діалектні монологи. Зауважимо, що в 70-х рр. минулого століття були спроби описати інтонацію та просодію діалектних текстів, однак технічні труднощі із фіксацією матеріалів під час експедицій або значні матеріальні затрати та психологічні бар'єри запису діалектоносіїв у спеціальних студіях істотно обмежували розвиток цього напрямку досліджень.

Водночас експериментально-фонетичний аналіз інтонації діалектної оповіді дає змогу не лише описати й схарактеризувати типи інтонаційних конструкцій у різних говірках, а й простежити вплив діалектної інтонації на просодію літературного мовлення. Показовими щодо цього є, наприклад, наші попередні спостереження за особливостями вживання висхідно-спадного тону в літературному й діалектному мовленні. У літературному мовленні більшості слов'янських мов, зокрема й українській, таке завершення засвідчено здебільшого в некінцевих синтагмах або як варіант конклюдивної каденції питальних і окличних фраз. Зрідка цей тип тону трапляється в односинтагмових розповідних реченнях. На відміну від нормативного спадного тону в кінці фрази, кінцеві висхідно-спадні зміни частоти основного тону (ЧОТ), на думку дослідників, можуть бути нетиповим варіантом інтонації завершення або ж є особливістю дикторського читання¹. Проаналізувавши кінцеві тони в українському діалектному мовленні, констатуємо наявність висхідно-спадного термінального тону в більшості проаналізованих текстів, записаних у різних говірках. Щоправда, його частотність засвідчує, що в одних говірках висхідно-спадний термінальний тон є однозначним сигналом кінця фрази, а

¹ Николаева Т. М. Фразовая интонация славянских языков.— М., 1977.— С. 118.

в других він позиційно зумовлений². Отже, в цій позиції спостерігаємо закономірний вплив діалектної інтонації на літературну.

Сучасні експериментально-фонетичні дослідження інтонації усних текстів, зокрема й діалектних, акцентують не лише на констатації того чи того явища, а шукають відповіді на питання про причини їх постання. Все більше уваги при цьому приділяють впливові позамовних факторів, серед яких психологічні, вікові, гендерні, статусні тощо.

Метою нашої розвідки є аналіз гендерно маркованих особливостей інтонації діалектного мовлення.

Матеріал дослідження — записи гуцульських, наддністрянських і бойківських говірок південно-західного наріччя української мови з діалектного фонофонду Інституту української мови НАНУ.

Інформанти — 10 жінок і 10 чоловіків — представники однієї вікової групи — особи похилого віку (55–75 років), що мають приблизно однаковий рівень освіти, соціальний статус та рід діяльності. Крім цього, відбираючи матеріал для аналізу, враховували стать експлоратора, який записував тексти, оскільки відомо, що найяскравіше диференційні риси комунікативної поведінки чоловіків і жінок виявляються в однорідних групах спілкування³.

Нині в Україні питання виявлення розрізнявальних ознак інтонації чоловічого й жіночого мовлення як у перцептивному, так і в акустичному аспектах активно досліджують на матеріалі романо-германських мов. Говорячи про гендерну специфіку фонетики усної оповіді, здебільшого наводять загально визнані відмінності жіночих і чоловічих голосів, пов'язаних із антропометричною різницею будови їхніх органів мовлення. Зокрема, йдеться про взаємозв'язок між творенням голосу та анатомічними особливостями будови голосових зв'язок у жінок і чоловіків. Установлено, що в чоловіків, на відміну від жінок, голосові зв'язки довші, товстіші та напруженіші, довжина їхнього мовленнєвого тракту більша. Це зумовлює різницю між жіночими та чоловічими голосами за частотою вібрації голосових зв'язок за одиницю часу, тобто за ЧОТ: відомо, що середнє значення ЧОТ у чоловіків зазвичай удвічі менше, ніж у жінок. Таким чином, частотний рівень мовлення жінок вищий за відповідний показник мовлення чоловіків⁴.

На підставі експериментально-фонетичного аналізу суперсегментних характеристик виокремлено універсальні та варіантні інтонаційні параметри, що протиставляють усний маскулінний і фемінний тексти. Так, фонетисти зауважують: інтонація жіночого мовлення виразніша, багатша, варіативніша, що виявляється в наявності більшого відсотка комбінованих тонів, більших за значеннями міжскладових та внутрішньоскладових частотних інтервалів, вищий частотний рівень, зміну частотних регістрів, тенденцію

² Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст : Тези доп. міжнарод. конф. / За ред. П. Ю. Гриценка. — К., 2014. — С. 60–65.

³ Гетте Е. Ю. Речевое поведение в гендерном аспекте: проблемы теории и методики описания : Дис. ... канд. филол. наук. — Воронеж, 2004. — 248 с.; Горошко Е. И. Особенности мужского и женского речевого поведения : Психолингвист. анализ : Дис. ... канд. филол. наук. — М., 1996. — 179 с.

⁴ Земская Е. А., Китайгородская М. В., Розанова Н. Н. Особенности мужской и женской речи // Русский язык и его формирование / Под. ред. Е. А. Земской, Д. Н. Шмелева. — М., 1993. — С. 90–135; Потапов В. В. Язык женщин и мужчин: фонетическая дифференциация // Известия АН : Сер. «Литературы и языка». — М., 1997. — Т. 56. № 3. — С. 52–62.

до поєднання різних типів шкал, плавніше завершення фрази, нижчий рівень гучності, невпорядкований розподіл відмінних за тривалістю пауз у тексті. Водночас як варіативні визначено просодичні ознаки, пов'язані з темпом, паузацією та частотним діапазоном. Зокрема, в одних працях зауважено, що для жіночих текстів характерний швидший темп вимовляння, більша кількість пауз, менша довжина синтагм, реалізація тонів у ширшому діапазоні⁵. Натрапляємо й на протилежні спостереження: тони жінок, як і весь мелодичний контур, зреалізовано у відносно вузькому діапазоні, тому мовлення чоловіків сприйнято як вагомніше, категоричніше. Швидкість вимовляння чоловіків і жінок суттєво не відрізняється, однак у жінок синтагми коротші, але їх більше, що впливає на збільшення кількості пауз, проте їхня загальна тривалість у жіночих оповідях менша, ніж у чоловічих⁶.

Отже, в сучасних гендерних студіях неоднозначно кваліфікують отримані висновки: з одного боку, підкреслено, що мовлення жінок і чоловіків має специфічні риси, а з другого, маємо свідчення, що в мовленнєвих характеристиках різних за статтю осіб не виявлено принципових відмінностей (це особливо помітно під час аналізу повного фонетичного стилю, наприклад різних жанрів публічних виступів).

Імовірно, значною мірою на сприйняття мовлення впливають статево-рольові стереотипні уявлення про чоловіків і жінок, які міцно закріпилися в суспільній думці і ширше — в культурі. Акцентовано, що поведінці чоловіків притаманні такі характеристики, як владність, впливовість, категоричність, раціональність, стриманість, агресивність, незалежність, тоді як жінкам властиві емоційність, ненав'язливість, скромність, врівноваженість, неконфліктність, поступливість, уміння співчувати, зосередженість на своєму внутрішньому світі⁷.

Соціальні гендерні стереотипи накладають значний відбиток на сприйняття усних текстів чоловіків і жінок: певним мовним знакам приписують соціальну значущість, в основі якої протиставлення соціальних — гендерно маркованих — цінностей. Найхарактернішою рисою гендерних стереотипів є уявлення про чоловіче мовлення як про норму, тоді як жіноче вважають відхиленням від норми. Побутує думка, що сучасні жінки часто копіюють «чоловічі» інтонації (зокрема знижують голос, використовують рівні мело-

⁵ Задоріжна Н. І. Просодичні маркери гендерної варіативності мовлення (експериментально-фонетичне дослідження на матеріалі англomовного дискурсу радіореклами) : Дис. ... канд. філол. наук.— К., 2008.— 226 с.; Лозовий Д. В. Темпоральні характеристики бізнесового дискурсу у гендерному аспекті // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В. І. Вернадського : Сер. «Филология. Социальные коммуникации». — 2011. — Т. 24 (63). № 2. Ч. 1. — С. 377–382; Петренко І. В. Соціофонетичний аспект лекційного дискурсу в дидактичній сфері // Наук. вісн. : Мова, освіта, культура: наук. парадигми і сучас. світ.— К., 2010.— Вип. 1.— С. 49–56.

⁶ Медведева Т. Г., Шевченко Т. И. Сопоставительный анализ просодических форм выражения эмоций у мужчин и женщин // Просодия текста : Сб. науч. тр. МГПИИЯ.— М., 1980.— Вып. 169.— С. 203–215; Шевченко Т. И. Социальная дифференциация английского произношения.— М., 1990.— 142 с.

⁷ Jespersen O. Language. Its Nature, Development and Origin.— New York, 1964.— 448 p.; Азеев В. С. Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов // Вопр. психологии.— 1987.— № 2.— С. 152–158; Morris P. Literature and Feminism.— Oxford, 1993.— 217 p.; Смирнова Е. В. Гендерные и социокультурные особенности коммуникации // Вестн. Воронеж. гос. ун-та : Сер. «Лингвистика и межкультурная коммуникация». — 2005.— № 2.— С. 131–138.

дичні шкали і тони, хрипкий тембр⁸ для підсилення впливовості, переконливості висловленого).

Об'єктом нашого дослідження є діалектні оповіді, що зумовлено двома чинниками: по-перше, відомо, що діалект — це вихідна основа мови, де відбито всі особливості спонтанного тексту, а по-друге, припускаємо, що найвиразніше гендерна специфіка просодії мала б виявитися саме в мовленні діалектоносіїв, адже відомо: що вищий соціальний статус особи та її освітній рівень, то менше гендерних відмінностей зафіксовано в продукуваних висловленнях (особливо письмових або читаних)⁹. Наші інформанти — люди, що все життя проживають у сільській місцевості, основна їхня діяльність пов'язана з роботою на землі, вони не мають професійної (вищої або середньої спеціальної) освіти, і водночас вони гарні оповідачі, які не ніякують перед мікрофоном, мають бажання спілкуватися на різноманітні теми, відверті та незамкнуті під час розмови.

Важливий етап дослідження усного мовлення — аналіз його членування на структурні частини — фрази, блоки, синтагми. У попередніх розвідках¹⁰ ми характеризували членування діалектного монологу й підкреслювали, що в ньому зв'язок між синтаксисом, пунктуацією та паузами набагато складніший, ніж у читаному або заздалегідь підготовленому тексті; це пов'язано насамперед з асиметрією синтаксичного й комунікативного членування оповіді, що виявляється в порушенні формально-граматичних зв'язків між окремими сегментами (межі фраз / синтагм розмиті, їхнє просодичне оформлення не має чітких делімітативних ознак).

У діалектних висловленнях представників обох статей переважають прості конструкції, що є закономірною ознакою спонтанного тексту — мовці, спілкуючись, часто послуговуються готовими, закріпленими в мовленнєвій практиці формами, які не відбирають, а використовують безпосередньо під час говоріння. Водночас особливістю спонтанного монологу є чергування різних за змістовим навантаженням одиниць. Паралельність процесів планування та продукування думки як домінанта непідготовленого тексту зумовлює появу звукових сегментів, які не завжди можемо схарактеризувати як логічно та змістово завершені й цілісні. Це здебільшого складні речення з різними видами зв'язку та складні синтаксичні цілі, можливе коригування висловленого, різноманітні доповнення, повтори тощо.

Є думка, що чоловіки послуговуються короткими реченнями з прямим порядком слів, що спрямовано на безпосередню констатацію фактів, інформування про події тощо. Натомість жінки — багатослівні, а отже, в їхньому

⁸ Задоріжна Н. І. Знач. праця.— С. 10.

⁹ Горошко Е. І. Знач. праця.— С. 4.

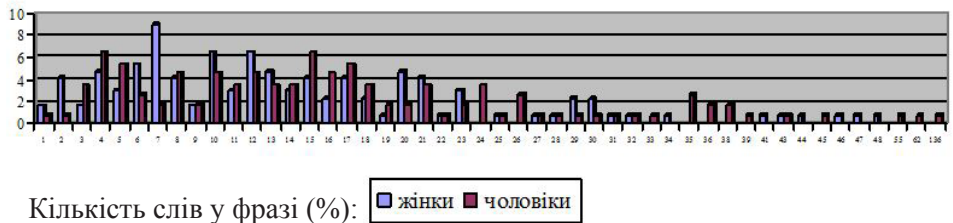
¹⁰ Вербич Н. С. До питання про членування діалектного мовлення // *Беларуская мова ў XXI стагоддзі: асноўныя тэндэнцыі развіцця* (да 80-годдзя акадэміка А. І. Падлужнага) : 36. матэрыялаў міжнарод. навук. Канф. Мінск, 28–29 кастрычніка 2015 года.— Мінск, 2015.— С. 81–87; Вербич Н. С. Пауза в діалектному мовленні // *V Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen — Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht» Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd 2014 / Hrsg. von O. Novikova, P. Hilkes, U. Schweier.— München ; Berlin, 2015.— S. 58–67; Вербич Н. С. Явище гезитації в діалектному мовленні (на матеріалі говірок Чорнобильської зони) // *Діалекти в синхронії та діахронії : Трансформація діалект. континууму і проблеми лінгвоекології* / Відп. ред. П. Ю. Гриценко.— К., 2017.— С. 54–63; Вербич Н. С. До питання про макросегментацію діалектного тексту // *Мовознавство.— 2017.— № 1.— С. 57–63.**

мовленні за переваги простих конструкцій частіше трапляються складні або поширені речення, які конкретизують, уточнюють інформацію, обставини справи тощо ¹¹.

Під час аналізу встановлено, що в оповідях жінок кількість слів у фразі варіює від 1 до 48 одиниць, тоді як у чоловіків верхня межа становить 62 слова, хоча зафіксовано й фразу, що містить 136 слів (див. діаграму 1). Щоправда, і в фемінних, і в маскулінних текстах фрази з понад 30 словами бувають рідко, однак у чоловіків їх удвічі більше, ніж у жінок: 14% і 7% відповідно.

За нашими спостереженнями, середня довжина фрази в монологіях чоловіків більша, ніж у жінок: 18,8 та 15,2 слова у фразі відповідно (див. табл. 1).

Діаграма 1

Отже, коли говорять про переважання в оповідях чоловіків коротких фраз, ідеться, ймовірно, не так про речення в його традиційному розумінні, як про окремі синтагми або «мовленнєві блоки» — значущі й акустично відокремлені сегменти тексту, пов'язані між собою вільним (із семантичного та синтаксичного боку) зв'язком при переривчастому, розірваному мовленні, або ж тісним зв'язком — при плинному, логічному усному мовленні ¹².

Таблиця 1

Середня кількість слів у фразі (%)			
Жінки	Довжина фрази	Чоловіки	Довжина фрази
Інф. 1-1	14,2	Інф. 2-1	10,7
Інф. 1-2	16,8	Інф. 2-2	13,3
Інф. 1-3	15,5	Інф. 2-3	28
Інф. 1-4	14,5	Інф. 2-4	16,9
Інф. 1-5	16,8	Інф. 2-5	18,8
Інф. 1-6	14,3	Інф. 2-6	21,5
Інф. 1-7	14,3	Інф. 2-7	22,1
Інф. 1-8	14,7	Інф. 2-8	14,2
Інф. 1-9	16,4	Інф. 2-9	20,4
Інф. 1-10	15,1	Інф. 2-10	22

¹¹ Див., напр.: *Горошко Е. И.* Значач. праця; *Сороколетова Н. Ю.* Гендерные особенности речевого поведения // Интеграционные процессы в коммуникативном пространстве регионов : Материалы междунаро. науч. конф. — Волгоград, 2010.— file:///C:/Users/Nataly/Downloads/3a17f8c6-36f1-11e3-c796-0025909acda21%20(4).pdf.

¹² *Багмут А. Й.* Семантика і інтонація в українській мові.— К., 1991.— С. 97.

Маємо відзначити, що при відносно незначній відмінності щодо кількості слів у фразі в маскулінних і фемінних текстах, у розповідях чоловіків виявлено більшу кількість синтагм, ніж в оповідях жінок, напр.:

інформант-чоловік: *с тойї соровіц'ї /618/ ¹³ л'юди варіли /247/ у такіх /горішках такіх бл'ашаних /382/ чи там у йакіхос' камін:іх /461/ ше с початкіу /428/ то варіли /446/ \и-242\ сіл' /вогón' піткладáли то варілос'а там і сіл' вибирали із ц'óго /502/ возіли /581/ \е-482\ далéко /291/ на Поділ'а /984/ мін'áти за хлѣб /за збіж'а за вс'áке такé /559/;*

інформант-жінка: *і коритá зробіли з бл'ехі і сінали по два йак йакé /400/ \е-239\ йак йакé коріто /по два відра по три відра /416/ і трéба бу́ло півдén' варіти /миш'éти /680/ трéба такоў допáтку /474/ \е-301\ піткладáти дроў /ўсе піткладáти то бліс'ко к ко́ло л'іса /517/ дривá бу́ли /674/.*

У монологів жінок кількість слів у синтагмі варіює від 1 до 19, із середнім показником — 4,4 слова. У мовленні чоловіків відзначаємо зменшення довжини синтагми за кількістю слів, найдовша синтагма має 15 слів, відповідно середня довжина синтагми 3,5 слова. При цьому спостережено ближчі показники середньої довжини синтагми в чоловіків і варіативніші в жінок.

Рангова характеристика синтагм у текстах жінок і чоловіків відрізняється. Зокрема в інформантів-жінок найбільше синтагм із 2 слів, на другому місці синтагми з 1 і 4 слів, третьому — 3 і 5 слів, четвертому — 6 слів, п'ятому — 7–11 слів, шостому — 12–14 слів; синтагм із більшою кількістю компонентів (15–19 слів) менше ніж 1% реалізацій.

В інформантів-чоловіків рангова характеристика синтагм така: найбільше однослівних синтагм, другий ранг мають синтагми з 2 слів, третій — із 3 і 4 слів, четвертий — з 5 і 6 слів, п'ятий — із 7, 8 і 10 слів; зафіксованих у текстах синтагм з 9, 11, 12 і 15 словами менше ніж 1% реалізацій.

Відповідно до такого розподілу встановлено, що в мовленні чоловіків найбільше коротких синтагм — 1–2 слова — 47%, дещо менше середніх — 3–6 слів — 42%; у жінок суттєво переважають середні синтагми — 49%. Крім цього, в оповідях жінок частіше фіксуємо довгі синтагми — від 7 слів — 18%, тоді як в монологів чоловіків їх лише 11%.

В окремих гендерних студіях протиставлено різні синтаксичні конструкції, якими послуговуються чоловіки й жінки. Зокрема, жінки надають перевагу «кумулятивному» або «координованому» синтаксису, який на матеріалі англійської мови графічно відтворено як [], [], [], а чоловіки — підпорядковувальному, ускладненому синтаксису, схематично представленою так: { [[[]]] } ¹⁴. О. Есперсен зауважував, що мовлення чоловіків нагадує китайські скриньки, що входять одна в одну, а жіночі фрази — це ніби разки перлів, з'єднаних за допомогою єднальних (і, та) та протиставних (але) сполучників ¹⁵.

Цікаво, що в діалектних оповідях чоловіків трапляється більше ускладнених частин, членування яких викликає труднощі.

¹³ Темпоральну паузу позначено в мілісекундах, для нетемпоральної (фізичним корелятом якої є не припинення звучання на деякий час та падіння рівня інтенсивності до нуля, а різка зміна частоти основного тону, темпу, інтенсивності сигналу) використано символ /, для паузи вагання — \.

¹⁴ Morris P. Op.cit.— P. 121; Smith P. M. Language, the Sexes and Society.— Oxford, 1985.— P. 214.

¹⁵ Jespersen O. Op. cit.— P. 252.

У монологіях жінок складні з погляду логічного-змістового та семантичного навантаження сегменти мають виразне інтонаційне оформлення, йдеться насамперед про просодичні маркери окремих частин висловлення — високий рівень першого складу, переважно неоднакові інтонаційні контури середніх синтагм та «нормативне» завершення кінця фрази¹⁶ (див. рис. 1). Отже, такі тексти легше членувати й сприймати.

У діалектних висловленнях чоловіків кореляція логіко-семантичної та синтаксичної організації мовлення нерідко порушується: інтонаційний малюнок фрази буває «розмитий», тональні контури кожної синтагми менше підпорядковані загальному просодичному оформленню фрази (див. рис. 2). Зокрема, спостерігаємо невиразний інтонаційний початок фрази (рівень першого наголошеного складу середніх синтагм часто вищий за тотожний показник першої синтагми), повторюваність однакових контурів у сусідніх синтагмах, подібну реалізацію термінальних тонів усіх синтагм фрази й водночас середній рівень завершення останньої синтагми тощо. Особливо яскраво неспіввіднесеність інтонаційного і логіко-семантичного оформлення висловлення виявляється під час порівняння сегментації усного мовлення і відповідних транскрибованих монологів: потенційно можливі фрази, виділені в записаному тексті, у звуковій реалізації переважно не мають належного інтонаційного оформлення. Тому в складних випадках встановлення міжфразової межі аудитори здебільшого орієнтувалися на відносну смислову завершеність фрагмента, а не на інтонаційні параметри.

У стереотипних характеристиках гендерних особливостей інтонації чи не найусталеніша — протиставлення швидкого темпу мовлення жінок і повільнішого, розміренішого у чоловіків. При цьому зауважено, що чоловікам складно сприймати швидкий темп, емоційність та експресивність жіночої мови. Натомість, жінки не завжди розуміють повільність, надмірно скрупкульозну обміркованість та аргументацію чоловічих думок.

Під час інструментального аналізу з'ясовано, що в більшості оповідей темп мовлення середній — 4,5–5,6 скл/с, повільно говорили лише один чоловік і одна жінка. Крім цього, спостережено фактично однакову середню величину темпу представників двох статей, зокрема для текстів у реалізації чоловіків цю величину зафіксовано на рівні 4,7 скл/с, жінок — 4,8 скл/с (див. табл. 2).

¹⁶ В усному мовленні інтонаційними параметрами кінця фрази є тривала темпоральна пауза (з перервою у фонації), кінцеве зниження частоти основного тону з реалізацією термінального тону в низькій зоні, широкий інтервал тону через паузу, уповільнення темпу вимовляння останньої синтагми та максимальна тривалість останнього наголошеного складу (див.: Багмут А. Й. Знач. праця.— С. 25; Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація спонтанного мовлення.— К., 1985.— С. 66; Борисюк І. В. Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення.— К., 1990.— С. 90; Типологія інтонації мовлення / Відп. ред. А. Й. Багмут.— К., 1977.— С. 49–54.

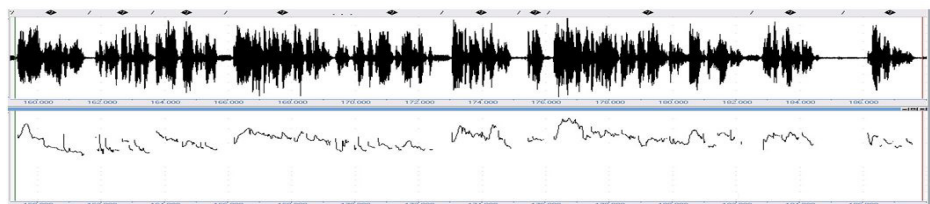

Рис. 1. Фрагмент мовлення діалектоносія-жінки

Ну л'їт йому́ мо́же бу́ло /351/ до підес'ати́ та́кий д'а /205/ ну со́рок п'ят' ота́кий во /521/ ну не мо́жу на́віт' їа то́бі на ко́го сказа́ти йа́кий бу́в з здо \116\ та́кий плечі́стий здо́ровий д'а́д'ко /616/ на н'о́го т'їко бу́ло поди́вітис'а /509/ то то́ ўже /301/ ну нічо́го ў сві́т'ї ў́же так не бо́йа́лас'а йак то́го участко́вого зда́вало́с'а що то́ ў́же бу́дут' бі́ти там не зна́ти шо /626/ і він так по́за́д'ї сто́їт' /1,5120/ діви́ц'а на то́їе вс'о /1,4472/.

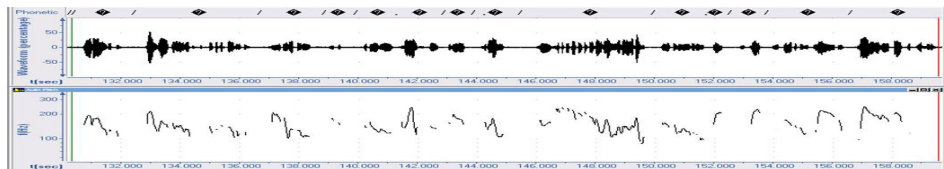

Рис. 2. Фрагмент мовлення діалектоносія-чоловіка

Вони́ за на́ми з Росі́ї /834/ дай врос най ві́пустит а то ско́ро бу́де по́жар /589/ дівимосі́ ў́же тут го́рїт /330/ ми тут /549/ та́ка́їа бу́ла /267/ доли́нка шо /336/ бра́ли /525/ \и-165\ гли́ну /1,0747/ на на ч'їка́ту́рку та́кий дол гли́ну виби́ра́ли зе́мл'у /551/ і ми ў ц'ї́й доли́н'ї до ра́н'а /100/ вс'о /508/ до тла /400/ і оста́ло́с'а тут бу́в са́ра́й вели́кий /441/ дров наво́зіли вс'о до тла зго́ріло /630/.

Таблиця 2

Темп діалектного мовлення							
Жінки	Абсолютний темп (з урахуванням пауз)		Артикуляційний темп	Чоловіки	Абсолютний темп (з урахуванням пауз)		Артикуляційний темп
	слів/ хвилину	складів/ секунду	складів/ секунду		слів/ хвилину	складів/ секунду	складів/ секунду
Інф. 1-2	84	3,2	4,8	Інф. 2-2	90	3,5	4,7
Інф. 1-3	83	3,7	4,7	Інф. 2-3	104	3,8	5,4
Інф. 1-4	76	3,4	5,1	Інф. 2-4	83	3,4	4,6
Інф. 1-5	114	4,7	5,6	Інф. 2-5	76	3,3	4,7
Інф. 1-6	96	3,6	4,5	Інф. 2-6	104	3,9	5,2
Інф. 1-7	98	3,7	4,3	Інф. 2-7	71	3	4,8
Інф. 1-8	106	4,2	5	Інф. 2-8	52	3,5	4,6
Інф. 1-9	86	3,7	4,9	Інф. 2-9	116	3,7	4,2
Інф. 1-10	96	3,8	4,9	Інф. 2-10	79	3,4	4,6

Аналіз повного або абсолютного темпу¹⁷ (фонаційна — слова, і нефонаційна — паузи, частини) діалектної оповіді дав змогу встановити, що за хвилину жінки вимовляють більше слів, ніж чоловіки — 91 і 86 слів відповідно. Однак зауважимо, що такий розподіл залежить не так від швидшого чи повільнішого артикулювання, як від тривалості пауз.

Особливості синтагматичного членування спричиняють появу більшої кількості пауз у текстах чоловіків, адже основний спосіб виділення синтагми — переважно темпоральна пауза, реалізована з реальною перервою у звучанні.

У мовленні жінок показник співвідношення тривалості фонації та пауз — 4,1, а в чоловіків він удвічі менший — 2,7. При цьому в жіночих оповідях тривалість фонації зазвичай більше ніж утричі перевищує тривалість мовчання.

Зауважено різну частотність пауз у фемінних і маскулінних текстах, пор.: інформант-чоловік: *А потім \e-437\ Бабинопіл'а /161/ потому що /407/ туд було поле /282/ велике /262/ а бу л'удей дуже було мало було чотири хати /724/ і \у-389\ /218/ це назвали Бабино поле / Бабино поле і Бабино поле /333/ і поза той-і \у-303\ Бабинопіл':а / але ў /761/ перше було Бабинопіл':а /1,1782/ а потім Акришора /777/ потім Акришора /450/;*

інформант-жінка: *народиц'а дитина / була баба /346/ бо теперка ідут до-о /720/ ў родом / була баба ўродилас'а дитина тоді /472/ бере той бат'ко /184/ до тейі дитини /999/ зараз \e-427\ /181/ к кліче /109/ с пару сус'ід'іў /641/ даўн'іше було кладё гор'ілку кладё /309/ сир йайц'і масло бо то так було то давн'іше по молочному значит молочне було /676/ і гост'ат с'и та дитина с'и ўродила гост'і бавит с'и т'ішут с'и /346/ ну дитина с'и народила /451/ ну иче робити там тїждин' дві нед'іл'і йак кому під'ішло /422/ ну \e-223\ настайут'христїни /531/.*

У жінок цей показник — 9,5 паузи на кожні 100 складів, а в монологах чоловіків — 12 пауз. Саме це, очевидно, пояснює, чому при відносно незначній різниці абсолютного темпу вимовляння представників обох статей, мовлення жінок часто кваліфікують як швидше, порівняно з мовленням чоловіків. Таке сприйняття залежить не так від середньоскладової тривалості фрази, як від кількості й тривалості пауз. Дрібніше членування тексту в реалізації чоловіків за допомогою різних пауз умотивовує сприйняття темпу як повільнішого на відміну від такого ж за тривалістю, але з меншою кількістю пауз, у мовленні жінок. Підкреслимо й те, що усереднені часові показники всіх різновидів пауз в оповідях чоловіків дещо більші за аналогічні в монологах жінок.

Під час аналізу встановлено, що жінки й чоловіки по-різному виокремлюють ключові слова. Для жінок найактивнішою ознакою виділення є зміна темпу (його уповільнення, дещо розтягнене вимовляння складів), на другому місці — наголос і посилення гучності. Виокремлення ключового слова за допомогою пауз — найменш використовуваний прийом. Для чоловіків семантична пауза — рівноцінний параметр виділення значущого слова поряд із темпоральним, частотним і динамічним компонентами інтонації.

¹⁷ Повний темп мовлення — швидкість усього мовленнєвого сегмента, зокрема фонаційної (слова) і нефонаційної (паузи) його частин, вимірювана кількістю слів, виголошених за одиницю часу (хвилину).

В оповідях діалектоносіїв-чоловіків більше пауз вагання, ніж у мовленні жінок (18% і 15% відповідно). Причому в усіх досліджених висловленнях чоловіків траплялися такі паузи, тоді як у монологів 3-х жінок пауз вагання не виявлено. У жінок більшість зафіксованих пауз гезитації — 65% — заповнена різноманітними звуками (на зразок **i-i**, **e-e**, **em**, **y-y** тощо), у текстах чоловіків є майже однакова кількість заповнених і незаповнених пауз вагання (48% і 52% відповідно).

Отже, аналіз діалектного мовлення уповноважує до висновків про наявність певних відмінностей в інтонаційному оформленні фемінних і маскулінних оповідей. Стосується це передовсім того, що інтонаційне членування тексту в реалізації жінок зазвичай відповідає його семантико-синтаксичній будові; у мовленні чоловіків часто спостерігаємо порушення такої кореляції. Водночас чималою мірою на сприйняття інтонаційних параметрів фемінних і маскулінних текстів впливають усталені гендерні стереотипи.

N. S. VERBYCH

THE INTONATION PARAMETERS OF GENDER VARIATION IN THE DIALECT SPEECH

The article describes the gender specifics in intonation organization of the Ukrainian dialect speech. The indexes of prosodic parameters are presented on the auditory and acoustic levels. It has been proved specific character intonation variability of the dialect discourse which is determined by the constituents of the gender dichotomy.

Keywords: gender, intonation, segmentation, temp, pause.

АКТИВНІ ПРОЦЕСИ ЛЕКСИЧНОГО ЗАПОЗИЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

У статті розглянуто домінантні риси процесів лексичного запозичення в сучасній російській мові: словотвірний потенціал, комунікативну адаптацію та стабілізацію семантичних варіантів іншомовних лексем. Окремо проаналізовано функціонування іншомовних слів у політичному дискурсі, що визначається тим мовленнєвим сегментом, у якому активно реалізується соціалізація запозичень, термінів і сленгізмів іншомовного походження. Встановлено функції іншомовних номінацій та чинники, які сприяють незмінній інтенсивності залучення інновацій іншомовного походження до мови-реципієнта. Дослідження виконано з огляду на загальні мовні процеси, які відбуваються в лексичній системі російської мови.

Ключові слова: лексичне запозичення, неологізм, сленгізм, семна динаміка, мова ЗМІ, медійний текст, політичний дискурс.

Лексичне запозичення, помітна активізація якого в російській мові припадає на початок ХХІ ст., залишається пріоритетним напрямом наукових досліджень. Вивчення проблематики запозичення набуває глибинної спеціалізації і водночас сприяє з'ясуванню загальних рис феномену іншомовності в російській лінгвокультурі¹.

Активні процеси лексичного запозичення в сучасній російській мові пов'язані з особливостями подальшої адаптації одиниць, які були запозичені на межі ХХ — ХХІ ст., зі специфікою входження неозапозичень до мови-реципієнта, з розгалуженням словотвірних гнізд та ланцюгів, зі змінами, які відбуваються в лексико-семантичній структурі іншомовних слів, з динамікою руху номінацій по різних мовленнєвих сферах².

Так, лексичне запозичення *пиар*, яке утворилося в російській мові на тлі англійської аббревіатури *PR (public relations)*, активно вживалося в мас-медіа і сформувало певний прошарок різноманітних словотвірних похідних із російськими формантами, останнім часом формує численні композити, зокрема іменники з агентивним значенням, напр.: *пиар-правительство*, *пиар-проект*, *пиар-функция*, *пиар-цель*, *пиар-лига*, *пиар-фестиваль*, *пиар-дым*, *пиар-директор*, *пиар-спикер*, *пиар-советник*, *пиар-агент*, *пиар-обслуга*. Частотності набувають афіксальні похідні, які «добудовують» подальші

¹ Див.: Маринова Е. В. Иноязычные слова в русской речи конца XX — начала XXI века: проблемы освоения и функционирования. — М., 2008. — 495 с.; Кадырова Л. Д. Словообразовательный потенциал неозаимствований в современном русском языке // Мова. — 2014. — № 21. — С. 160–165; Руденко О. Ю. Неологизмы и новообразования как показатели активности иноязычности в современном русском языке // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н. И. Лобачевского. — Н. Новгород, 2011. — № 6. Ч. 2. Т. 2. — С. 589–592.

² Матеріалом для дослідження слугували друковані та електронні медійні тексти, інтернет-повідомлення в соціальних мережах, розмовно-побутова практика.

ланки початкового примітивного словотвірного гнізда (*пиарить/пиариться* — *пропиариться, распиарить, распиаренный*); подібні явища фіксуються і щодо лексичного запозичення *бренд/брендовый/брендовость* — *мультибрендовый, брендировать, забрендировать, брендируемый, брендированный*. Лексема *пиар* залишається актуальною номінацією в межах політичного дискурсу, у той же час слово значно розширює сферу свого використання (це економіка, шоу-бізнес, розмовно-побутова практика), збільшується коло атрибутів та дієслів, з якими вона поєднується («масштабный, невероятный, вольный, медийный, злоеший, дерзкий, грязный, изысканный, тонкий, ненавязчивый, грамотный, отличный, позитивный, блестящий, дешевый, фейковый... *пиар*», «организовать, задать, устраивать, обеспечить... *пиар*», «винить *пиар*», «отомстить, отплатить... *пиаром*»). Виходять з ужитку ситуативні визначення *пиара* як «білого, коричневого, красного»³, натомість стійкого функціонування набуває словосполучення «черный *пиар*», що номінує домінантну за своїми якостями технологію в політиці (пор.: «черный политехнолог»).

Щодо утворення композитів ідентичні паралелі спостерігаються з низкою інших запозичень, що з'явилися одночасно зі словом *пиар*: *фэшин-мир, фэшин-поход, фэшин-событие, фэшин-готовность; вип-ложa, вип-кабинет, вип-комната, вип-обслуживание, вип-условие, вип-школа, вип-выпускник, вип-душ, вип-чиновник, вип-пациент, вип-агитатор, вип-афера, вип-арестантка, вип-отсидевший, вип-зона*⁴, *вип-защитник*. Явище, назване першою частиною складного слова, залишається стабільним та поширеним у пострадянському соціумі, другий компонент лексеми відбиває нові вияви сьогодення.

Специфічним є використання неозапозичень у російськомовних засобах масової інформації, а саме їх тлумачення, «подання»: адресант вказує на значення слова, причину та час його появи в мові-оригіналі, надає переклад (буквальний чи дослівний), висвітлює етимологію або шляхи виникнення номінації. У процесі позичання мовою-реципієнтом іншомовних лексем різного тематичного спрямування таке «позиціонування» інновації залишається, на думку адресанта (журналіста, експерта в певній галузі), необхідним та незайвим (незважаючи на зростаючий рівень володіння адресатом іноземними мовами завдяки відомим соціально-історичним обставинам). Наприклад:

— у зазначений спосіб залучаються до політичного дискурсу запозичення *спойлер, джерримендеринг*: «Джерримендеринг по-українськи... Технологія маніпулювання избирательным процессом с целью улучшения результата власти известна давно и получила название *джерримендеринг*, под которым понимается произвольная демаркация избирательных округов <...> Сам термин появился еще в 1812 г. и связан с фамилией губернатора штата Массачусетс Э. Герри... *Джерримендеринг* имеет и более широкий смысл, когда цель манипуляций — обеспечить максимальную явку своих сторонников и затруднить ее для противников» (2000. 11–17.01.2019, с. а 7); «В ход, похоже, идут кандидаты-спойлеры. *Спойлер* (англ. spoiler от spoil “портить”) — кандидат или партия, которая не имеет шансов победить на выборах, но оттягивает на себя часть голосов у другого кандидата со сход-

³ Див.: Полякова Т. М. Лексичне запозичення *пиар* у російському публіцистичному стилі // Мовознавство.— 2002.— № 4–5.— С. 68–70.

⁴ Композит характеризується розвитком багатозначності в російській мові: *вип-зона*₁ — «территория для особо важных персон» і *вип-зона*₂ — «место заключения, лагерь для *вип-осужденных*».

ной символикой или программой, повышая тем самым шансы на победу кандидата с противоположной позицией. Часто задачей *спойлера* (или технического кандидата) является контрпропаганда против реального кандидата... <...> И, конечно, расчет на определенное созвучие имени и фамилии с главным объектом атаки... Одной из первых *спойлерских* технологий <...> стало использование кандидатов-клонов» (2000. 25–31.01.2019, с. б 4);

— у текстах з економічною проблематикою тлумачаться терміни *аутсорсинг*, *реимбурсация*: «Два вуза ушло на баланс Минобразования, а многочисленные турбазы, санатории <...> вывели на *аутсорсинг* (*аутсорсинг* — передача определенного вида деятельности другой компании)» (2000. 24–30.03.2017, с. б 3); «Что такое *реимбурсация* лекарств <...> Больные вскоре будут получать препараты от государства новым способом <...>, будет введена *реимбурсация*, сообщили в Минздраве. В переводе это слово означает “возмещение, компенсация” <...> Пациент покупает препараты в аптеках, но платит дешевле (или совсем не платит). Остальное компенсирует государство» (Комсомольская правда в Украине. 25.03.2013, с. 16);

— у медійних повідомленнях, присвячених соціальним мережам і маніпулятивним технологіям тлумачиться номінація *бот*, яка в процесі вживання подається з новітніми та раніше утвореними словотвірними похідними, зокрема зі складними словами, утвореними з використанням власного імені (*ботоферма*, *ботовод*, *порохобот*, *блогер-порохобот*, *порохоботствовать*); на підставі загальної контекстуальної семи ‘той, хто сприяє просуванню когось або чогось’ низка номінацій об’єднується в лексико-семантичну групу («агитатор, рекламист, *пиарщик*, *бот*, *лайк-дилер*, *блогер*, ЛОМ — лидер общественного мнения»): «*Бот* — робот, общающийся в чатах, мессенджерах или других электронных системах по заложенному программистами алгоритму или при помощи искусственного интеллекта. Но сейчас этим словом в обиходе часто называют аккаунт в социальных сетях, который ведет живой человек, отрабатывающий инструкции, выданные ему работодателем <...> Политики до сих пор нанимают массу *ботов* <...>» (Вести. 23.01.2019, с. 7);

— у текст про медичні інновації подібним чином залучається термін *биохакинг*: «*Биохакинг* — система медицинских и оздоровительных практик, направленных на продление жизни и улучшение ее качества <...> Это течение пришло к нам из Кремниевой долины в США <...> Адепты этого метода стремятся буквально “взломать” биосистему человеческого организма, чтобы заставить его работать эффективнее» (Сегодня. 15.11.2018, с. 11);

— у статтях, присвячених спортивним подіям, адресат знайомиться із запозиченням *амбидекстер*: «Футболистов, одинаково хорошо играющих двумя ногами, по-научному называют *амбидекстерами*» (Сегодня. 13.11.2018, с. 12);

— у кінематографічному дискурсі використовується інноваційний термін *байопик*: «Похоже, в следующем году зрителя ожидает “волна” *байопиков* — картин о жизни известных людей» (Сегодня. 5.07.2012, с. 12);

— у телевізійних передачах із теми ветеринарії тлумачаться запозичення *груминг*, *грумер*, *тримминг*: «*Груминг* — мойка, высушивание, расчесывание, стрижка собак и кошек <...> *Грумер* почистит уши, зубы, промоет глаза, подстрижет когти, даст консультации по уходу за кожей и шерстью, порекомендует косметику и инструменты для ежедневного ухода <...> *Тримминг* — процедура периодического механического удаления шерсти (выщипывания) и др.» (TV, Киев. 19.01.2018);

— статті, що висвітлюють проблеми суспільного сервісу, наприклад в авіаційній сфері, знайомлять з іншомовними номінаціями *травелатор* і *овербукинг*: «Еще одна новинка — *травелаторы* — движущиеся дорожки,

по которым удобно идти-ехать с чемоданами. Их установили из-за длины зала ожидания нового терминала (Д) в Борисполе» (Сегодня. 29.05.2012, с. 9); «*Овербукинг*: как не остаться за бортом. *Овербукинг* в переводе с английского — сверхбронирование и в авиации означает, что на рейс продано больше билетов, чем может вместить самолет» (Вести. 13.05.2019, с. 10).

Іншомовні вкраплення мовою оригіналу (у тому числі аббревіатурні позначення), які слугують найменуванням реалій «західного світу», що просяваються на «схід», так само функціонують у медіа із зазначеним супроводом: «Поступление на украинский рынок относительно новых автомобилей будет способствовать распространению таких услуг, как *trade-in* — обмен авто на другое с пробегом или новое из автосалона, что значительно снижает финансовую нагрузку на приобретателя» (2000. 5–11.04.2019, с. b 2); «Проведены телефонные опросы, и через пару дней будут *F2F* (англ. face to face “лицом к лицу”) <...> данные опросов по двум кандидатам в президенты <...>» (Вести. 11.04.2019, с. 4).

У цьому аспекті особливого функціонування в мові-реципієнті набуває такий різновид іншомовних слів, як екзотизми: їхнє значення нерідко висвітлюється у зв'язку з поширенням і адаптацією інокультурної реалії на східнослов'янських теренах. Таким чином, інновація разом із тлумаченням, потрапляє в категорію «звичайних» лексичних запозичень, напр.: «В сущности, что такое “*масала-чай*”? Обычный черный, куда добавляют специи во время его заваривания — кардамон, имбирь, еще несколько ингредиентов. И если считаете, что это у вас входит в моду — это отрадно» (2000. 28.04–4.05.2017, с. a 4).

Зазначене вживання неозапозичень зумовлює виклад медійного повідомлення за однотипною схемою (тобто текст «вибудовується» під лексичну інновацію): можливий прямий переклад, різнобічна характеристика явища, названого запозиченням, наведення подібних і супутніх реалій, інформація щодо адаптації нововведення на вітчизняному тлі і т. п., що супроводжується функціонуванням новостворених словотвірних похідних, варіантів лексичної сполучуваності одиниці (стійких словосполук), а з лінгвістичного погляду — висвітлює фундамент формування синонімічних рядів або лексико-семантичних груп у мові-реципієнті, розкриває передумови подальшого розвитку лексико-семантичної структури номінації. Таким чином, медійний текст набуває певної внутрішньої сили, яка дещо обмежує його лінгвістичним знаком (у нашому випадку — іншомовним словом) і водночас поєднує його з ідеальними та матеріальними речами можливого культурного всесвіту⁵.

Відмітною рисою семантичної адаптації іншомовних лексем є їх активне використання в різних мовленнєвих сферах, що спричинює трансформацію семантичної структури запозичень. Фіксуються непоодинокі випадки стабільного вживання та «осідання» одиниць у практиці політичного дискурсу — залучення іншомовних номінацій інших комунікативних сфер, так само термінів, у коло політичного лексикону набирає масштабних обертів («*бренд* политический», «*бренд* партии», «яркий сердечно-розовый *бренд*», «задать *тренд* в политике», «*дилер* демократии», «главный *провайдер* в политических аферах», «*кастинг* желающих составит список партии», «политический *перформанс*», «*римейк* спикериады», «*триллер* борьбы за евроинте-

⁵ Bozhenkova N. A., Bozhenkova R. K. Real and possible in the boundaries of the common language and cultural universe // Middle East Journ. of Scientific Research.— 2013.— Vol. 18. Iss. 4.— P. 479–482.

грацію», «экин на политическом митинге», «фэнтези-битва активистов», «фронтмен политического движения», «растерять электоральный джекет», «клон нардепа»).

Функціонування номінацій сфери мистецтва, бізнесових структур (комерції, грального та шоу-бізнесу), термінів природничих наук тощо в політичному дискурсі зумовлюється схожістю суб'єктів або їхньої діяльності з позиції загального сприйняття політичної реальії, намаганням адресанта влучно акцентувати на типовій рисі, яка притаманна певному явищу в політичному житті. Момент переоцінки породжує семантичні зрушення у значенні слова, сама ж «переоцінка стилістичного статусу лексики здебільшого відбувається в політичній літературі, де головним і визначальним фактором постає соціальна кваліфікація поняття»⁶. Наприклад, політична подія з різними візуальними компонентами та діями (маніпуляціями) вербально подається як *перформанс* ('гра, вистава з інсталяціями'), а копія, двійник якої-небудь особи, програми або об'єднання у сфері політики іменується *клоном* (лексема «пройшла» довгий шлях детермінологізації⁷, новітнім етапом якого є розвиток і стабільне вживання лексико-семантичного варіанта — 'технічний кандидат на політичних виборах, завданням якого є «забрати» голоси виборців у супротивника'; новий ЛСВ формує синонімічну пару із запозиченням *спойлер* та суттєво відрізняється від похідного ЛСВ 'копія; двійник', який розвинувся в російській мові внаслідок узагальнення значення біологічного терміна). Вибір кандидатів на адміністративно-державну посаду стає схожим на аналогічне дійство в кінематографі та шоу-бізнесі (цирковому, телевізійному, модельному), за певними ознаками зближуються в зовнішньому оцінюванні безпосередньо претенденти на посаду — виборчий процес сприймається як *кастинг*: «Кастинг открыт. Чем займутся в президентскую кампанию отборные политические клоуны» (Деловая столица. 20.08.2018, с. 2).

Запозичення *тренд*, яке увійшло в російську розмовну практику в 90-ті роки ХХ ст., передусім функціонувало у сфері модельного бізнесу, торгівлі та реклами: достатньо згадати іронічний вираз «*тренд опережает бренд*», який засвідчує неприродну соціально-економічну ситуацію, що склалася в перше пострадянське десятиліття, коли попит на товари народного вжитку випереджав їхню рекламу — популяризацію торгівельного знака (*бренду*). Частотний вираз «*тренд сезона*» (сучасне похідне — «*антитренд /сезона/*») вживався насамперед у сфері моди і реклами, номінація *тренд* мала значення 'попит', 'актуальність', 'провідна, модна/ тенденція'. Відкритий та чітко не визначений перелік сем у структурі слова зазнавав варіювання залежно від контексту і провокував подальше узагальнення його значення. Частотне залучення номінації в інші мовленнєві сфери — політику, економіку, бізнес, соціологію, науку в цілому — сформувало стійкий семантичний варіант 'тенденція', хоча первісне підґрунтя перерахованих сем подекуди контекстуально реалізується і сьогодні, саме ж запозичення однаково активно функціонує в різних комунікативних сферах, зокрема і в публіцистиці.

Запозичення *тренд* не є абсолютним синонімом до слова «тенденция» і не дублює його номінативної функції, практичний аналіз використання

⁶ Лексика русского литературного языка XIX — начала XX века / Отв. ред. чл.-корр. АН СССР Ф. П. Филин. — М., 1981. — С. 278.

⁷ Полякова Т. М. Атака клонов: научно-технический прогресс и детерминализация заимствований // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць. — К., 2005. — С. 240–246.

номінації свідчить, що лексема заміщує словосполучення «ведущая тенденция», таке значення зафіксовано і в тлумачному словнику російської мови: «*тренд* [англ. trend — тенденция, уклон]. Книжн. Преобладающая тенденция, направление развития, течения чего-л. (общественного мнения, моды и т. п.). *Тренд в политике. Тренд в зимней одежде*»⁸ (стисле позначення, що відповідає описовому — один із чинників запозичення іншомовних інновацій мовою-реципієнтом; однослівна номінація *тренд*, яка за своїм значенням ідентична словосполученню ‘провідна тенденція’, усуває можливе «нагромадження» атрибутів, оскільки лексема зазвичай уживається з визначеннями «общий, общеевропейский, общенациональный, глобальный, мировой, новый, контентно-креативный...» і навіть «модный», що є певною мірою тавтологією).

Наведемо деякі ілюстрації: «*Тренд*, когда в политику приходят люди не из политических кругов, весьма интересен» (Вести. 12.06.2019, с. 5), «Повышение пенсионного возраста — общеевропейский *тренд*» (2000. 21–27.04.2017, с. а 17), «Рынок жилой недвижимости существенно не поменяется <...> Некоторые собственники попытаются поднять цены. Но вряд ли это станет общим *трендом*» (Вести. 24.01.2019, с. 5), «Средний уровень IQ жителей развитых стран неуклонно снижается <...> Норвежские ученые выдвинули несколько гипотез, которые способны объяснить этот *тренд*» (Итоги недели. 3–9.10.2018, с. 9), «Новый *тренд* нашей науки — ученый-предприниматель» (2000. 1–7.06.2012, с. б 4).

Вислів «бути в *тренде*», який реалізує значення ‘бути актуальним; таким, якому віддається перевага’, ‘відповідати поточним тенденціям’ (рос. «находиться на гребне волны»), є частотним номінативним засобом при висвітленні сукупності рис та подій сучасного політичного життя: «В *тренде* — продвижение /политических/ кандидатов в соцсетях» (TV, 112 Україна. Новости прайм. 5.04.2019), «В *тренде* было предложение от группы “Виродження”: созвать встречу новоизбранного президента с лидерами фракций» (Вести. 14.05.2019, с. 4). Водночас зберігається активізація використання слова у мові представників шоу-бізнеса, молоді (відповідного вікового чи фахового об’єднання людей зі своїм регістром спілкування), наприклад, у висловленні «Я хочу быть всегда в *тренде*» воно набуває нових відтінків значення — тобто «/хочу/ быть современным, продвинутым», а також у розмовній практиці з широким тематичним спектром: «— То, о чем ты говоришь, в Украине сегодня не в *тренде* (дискусія з питань культури, освіти, історичних зв’язків між східнослов’янськими народами. — Т. П.)» (2000. 21–27.12.2018, с. а 7).

Політичний дискурс відбиває інноваційну динаміку у сфері геополітики, державних трансформацій, маніпулятивних технологій, інформаційних зв’язків (у тому числі політичних діячів з громадськістю), відповідно вербальним маркером перерахованих і взаємопов’язаних процесів є численні явища в сучасній російській мові: актуалізація префіксальних формантів («анти-, про-»), розвиток нових лексико-семантичних варіантів у певної кількості загальноновживаних номінацій («майдан, карусель, сетка, туннель, вата/ватный/ватник, фронтовик»), активізація жаргонізмів і арготизмів («хухма, шухер, шулерство, обратка, договорняк»), розмовних слів і детермінологізованої лексики («фишка/фишечка, финт»), «розквіт» оказіонального словотворення та слововживання («еврофилы, томосоносец, кенгурация,

⁸ Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. — СПб., 2000. — С. 1342.

фейкмоб, клондайк)), використання іншомовних слів у різних мовленнєвих сферах. Цікавим і частотним прикладом останнього є функціонування сленгу іншомовного походження — молодіжного, комп'ютерного, професійно-музичного тощо.

Сленгізми, які народжуються здебільшого в молодіжному мовленні і які емоційно відбивають стиль життя індивіда, його менталітет, особливості взаємодії з навколишнім світом, знедавна широко використовуються в практиці політичного дискурсу. Адресант (журналіст, співрозмовник відповідного профілю в інформаційно-політичній студії) активно вживає жаргонно-сленгові лексичні елементи, тим самим наголошуючи на особливостях сучасної політики, визначаючи її рівень, а також рівень її учасників.

Так, англійське слово *фрик*, термін психіатричної сфери та номінація молодіжної субкультури (англ. *freak* 'потвора, чудна людина, дивак'), окрім функціонування у сфері шоу-бізнесу і молодіжному середовищі (*фрик-шоу, фрик-експерт, фрик-фабрика*), використовується в текстах політичної тематики, в яких реалізує значення 'людина, що порушує норми поведінки в суспільстві або відмовляється від соціальних стереотипів, має неординарне світосприйняття'. Англіцизм, як влучне та експресивне визначення особи, характеризує політичні фігури, представників суспільно-політичних рухів з урахуванням їхніх політичних амбіцій, способів реалізації їхніх прагнень, загальної манери власного позиціонування і т. п., напр.: «Банковая заинтересована в том, чтобы протестная активность в Украине ассоциировалась с кучкой *национал-фриков*» (Сегодня. 11.07.2012, с. 3), «Относится к националистам как к политическим *фрикам*» (TV, ZIK. Народ проти. 11.05.2019).

Не менш популярними на позначення дій політиків-конкурентів, політичних систем і режимів стають лексеми *троллить* ('глузувати, дразнити, провокувати') та *троллинг*, англомовні сленгізми, утворені від дієслова *troll* із широким семантичним спектром номінування дій різного характеру в мові-оригіналі (від 'виспівувати; швидко проговорювати' до 'ловлі риби на живця'). У політичній мовленнєвій практиці зазвичай вживаються висловлення «жестко *троллить*», «*троллинг* власти», «в стиле *троллинга*», «тонкий *троллинг*», «популизм *троллинга*», напр.: «Пять тактик для оппозиции: от *троллинга* власти до взятия измором <...> Тогда было мощное сопротивление, а сейчас народ рассредоточился по разным площадкам, но дразнить, или, как сейчас говорят, "*троллить*" власть по выходным, молодежи может понравиться» (Сегодня. 31.12.2013, с. 3), «— Не думаю, что политик серьезно относится к проекту "большой Европы", скорее рассматривает эту тему и безвизовый режим как предмет для *троллинга* брюссельцев» (2000. 17–23.01.2014, с. f 7), «Нераскрывшееся кольцо на открытии Олимпиады–2016, символизирующее Америку, — какой тонкий *троллинг*!» (Сегодня. 30.12.2016, с. 4).

Сленгізм *фейк* ('обман; дезінформація') номінує неправдиві факти, вигадані історії, що подаються в ЗМІ та в соціальних мережах (близький за значенням журналістський термін «джинса», який означає умисно приховану рекламу або антирекламу, подану як авторський матеріал). *Фейки* — невід'ємний атрибут політичної динаміки XXI ст., висока частотність уживання лексеми свідчить про новий складник технології «чорного пиара» (навмисного розповсюдження дезінформації), яка діє в суспільно-політичній сфері, у сегментах, які підпадають під адміністративно-державне керування. Наприклад: «Затем в Минобороны заявили, что все фото и видеосвидетельства не более, чем *фейк*, подделка и провокация» (2000. 18–24.04.2014, с. b 8), «Из бурного потока новостей о нашей стране, отсеивая несущественные,

откровенные *фейки* или явно заказные публикации (к сожалению, “джинсой” и дезинформацией грешат как друзья, так и недруги Украины), мы отбираем лишь самые актуальные и информативные» (2000. 1–7.03.2019, с. а 6).

Низку сленгізмів, які функціонують у політичному дискурсі, можна продовжити такими лексемами, як *лузер* (англ., жарг. ‘невдаха; той, хто завжди програє, хто не спроможний подолати труднощі’), *драйв* (англ., муз., жарг. ‘запал, енергія, швидкий рух, виконання чогось у прискореному ритмі’), *гуглить* (англ., комп., сленг. ‘шукати інформацію за допомогою пошукової системи Google або іншого аналогічного засобу в інтернеті’), *лайки/дизлайки* (англ., комп., сленг. ‘позитивна/негативна оцінка когось або чогось у соціальних мережах’), *лайкать* (англ., комп., сленг. ‘віддавати перевагу комусь у програмах інтернет-спілкування; натискати кнопку like’), *баттл/батл* (англ., муз., сленг. ‘змагання двох виконавців у жанрі реп за допомогою спеціального римовіршування’), *трэш* (англ., жарг. ‘що-небудь неактуальне, неестетичне; непотріб’), *хайп* (англ. NYIP і хуре, фінан., комп., сленг. ‘галас, ажіотаж довкола когось або чогось несуттєвого’), *хайпить* (‘активно рекламувати’, *пиарить*), *хайпануть* (‘справити надзвичайне враження’; ‘змусити говорити про себе’; «быть в тренде»), «раздуть *хайп*» (‘здійняти галас’), «ловить *хайп*» (‘спіймати вдалий момент для особистого піару, позиціонування, популярності, створити інформаційний гамір, орієнтований на позитивну оцінку’). Інформаційно-медійний простір із серйозною політичною проблематикою наповнюється відповідними виразами: «выглядеть *лузером* в лице потенциальных избирателей» (2000. 24–30.05.2019, с. а 3), «старые кадры пропустили момент, когда молодые *загуглили* что и кто почем и нашли... урны для голосования» (Вести. 4.04.2019, с. 4), «в политике — эпоха борьбы за *лайки*» (Сегодня. 21.05.2019, с. 3), «список кандидатов на сайте партии снабдили функцией *лайков* и *дизлайков*» (2000. 5–11.07.2019, с. а 6), «депутат просит однопартийцев *лайкать* его сообщения» (2000. 17–23.01.2014, с. f 6), «избирательный *баттл*», «политические дебаты стали рэперским *батлом*» (2000. 12–18.04.2014, с. а 8; 26.04–2.05.2019, с. а 6), «это будет *баттл* между старыми политтехнологиями и новыми коммуникативными фишками» (Вести. 1.07.2019, с. 5), «лидер “радикалов” решил по максимуму “ловить *хайп*” на первых днях работы президента» (Вести. 27.05.2019, с. 4).

На думку деяких лінгвістів, сьогодні можна спостерігати, з одного боку, експансію сленгу в усі сфери людської діяльності, з другого, — демократизацію публіцистичного стилю та зсув нормативних меж масової комунікації, перенасичення мови ЗМІ запозиченнями. Обидва процеси пов’язані з новітніми інформаційними технологіями, які докорінно змінюють існуючу картину світу, впливають на інформаційно-мовну культуру⁹.

Певному шару одиниць розглянутої категорії притаманне ситуативне вживання, коли необхідність використання сленгізмів зумовлюється екстраординарною подією, а не специфікою мовленнєвої поведінки адресанта чи медіа-джерела, напр.: «попытка заигрывания президента с молодежной аудиторией, начавшаяся с обращения к ней на президентских страницах в соцсетях сленговыми словечками *гайз* и *френды*» (2000. 19–25.04.2019, с. а 7) (*гайз/гайс* — англ., сленг. множ. ‘хлопці’; *френд* — англ., сленг. ‘друг, приятель’).

⁹ Егошина Н. Б. Употребление сленгизмов в СМИ как результат лексического заимствования // Изв. высш. учеб. заведений. Сер. «Гуманитарные науки». — 2013. — Т. 4. Вып. 2. — С. 103.

На словотвірному рівні адаптації іншомовних лексем відбуваються процеси словоскладання, дооформлення дієслів на російському ґрунті (*гуґл* → *гуґлить*, *лайки* → *лайкать*, *троллинг* → *троллить*, *тюнинг* → *тюнинговать*, *селфи* → *селфить*), частотним є утворення прикметників від запозичень різних мовленнєвих сфер (*трендовый*, *фэнтезийный*, *фейсбучный*, *спойлерский*, *фейковый* — «*фейковые* цитаты/разговоры»: калькуванням є безпосередньо словосполука «*фейковые новости*»/*fake news*), запозичення *селфи* та *лайки* (→ *лайкать*) утворили в російській мові дієприкметники *селфящийся* («той, хто робить селфі»), *залайканный* («той, на чию адресу надходить велика кількість повідомлень із позначкою «подобается»»).

На лексико-семантичному рівні освоєння іншомовних слів актуальними залишаються процеси розширення та узагальнення значень одиниць з можливою подальшою спеціалізацією окремих ЛСВ. Російські лексеми, неозапозичення і лексика, що увійшла до складу російської мови до ХХІ ст., утворюють синтагматичні та парадигматичні зв'язки різного характеру. Наприклад, парадигму семантично однорідних одиниць формують номінації «*фейк*, *джинса*, *вброс*» або «*пиар*, *пропаганда*, *хайп*, *реклама*», які в той же час протиставлені за своїми диференційними семами.

Отже, спираючись на дані проведеного дослідження, слід відзначити, що лексичне запозичення в сучасній російській мові має такі тенденції: збільшується потік іншомовних інновацій; подання неозапозичень у медіа за своїми описовими (тлумачними) характеристиками може слугувати корисним матеріалом при укладанні «Словників нових слів»; неозапозичення і лексика, що була залучена в російську мову на зламі ХХ — ХХІ ст., зазнають подальшої адаптації на словотвірному, семантичному і комунікативному рівнях. У цьому аспекті відкритості набуває політичний дискурс, у якому стала цілком природною соціалізація термінів, сленгізмів, розмовних лексичних елементів (у тому числі іншомовного походження), що приводить до змішування стилів і жанрів дискурсивної практики. Провідними функціями лексичних запозичень є номінативна, культурно-пізнавальна і когнітивно-прагматична. Активні процеси лексичного запозичення в російській мові підтримуються новими соціокультурними умовами, що склалися в пострадянський період і пов'язані з технологічними досягненнями, які мають міжнародний характер.

T. M. POLYAKOVA

ACTIVE PROCESSES OF LEXICAL BORROWING IN THE MODERN RUSSIAN LANGUAGE

The article deals with major features of lexical borrowing processes in the modern Russian language: word forming potential, communicative adaptation and stabilization of semantic variants of foreign lexemes. A separate attention is focused on the analysis of functioning of foreign lexemes in the political discourse, determined by the language segment in which the socialization of borrowings, terms and slangisms of foreign origin is being actively realized. The functions of foreign language nominations and circumstances, which cause stable intensity of drawing innovations of foreign origin into the language-recipient, have been singled out.

The heuristic value of the investigation consists in its providing a possibility for theoretical interpretation of general processes taking place in Russian at its lexical and derivative levels as well as widening knowledge about lexico-semantic and derivative changes in the microsystem of lexical borrowings. Results obtained by the author are relevant for a further study of influence of language factors upon society and vice versa.

Keywords: lexical borrowing, neologism, slangism, seme dynamics, Mass Media language, Media text, political discourse.